

**Terms of Reference beleidsdoorlichting Operationele
Doelstelling 2.3 (2009-2016)**

Vastgesteld 19/12/2016

Gebruikte afkortingen

AIVD	Algemene Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
ATT	Arms Trade Treaty
AVVN	Algemene Vergadering van de Verenigde Naties
BD	Beleidsdoorlichting
BHOS	Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking
BZ	Buitenlandse Zaken
CCM	Convention on Cluster Munitions (Clustermunitieverdrag)
CCW	<i>Convention on Prohibitions or Restrictions on the Use of Certain Conventional Weapons which may be deemed to be Excessively Injurious or to have Indiscriminate Effects</i> (Verdrag inzake bepaalde Conventionele Wapens)
CDIU	Centrale Dienst voor In- en Uitvoer (Douane)
COARM	<i>Working Party on Conventional Arms Export</i> (EU Raadswerkgroep Export van Conventionele Wapens)
CODUN	<i>Working Party on Global Disarmament and Arms Control</i> (EU Raadswerkgroep Wereldwijde Ontwapening en Wapenbeheersing)
CONOP	<i>Working Party on Non-Proliferation</i> (EU Raadswerkgroep Non-proliferatie)
CSA	<i>Comprehensive Safeguards Agreement</i>
CTBT	<i>Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty</i>
CTBTO	<i>Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty Organisation</i>
CWC	<i>Convention on the Prohibition of the Development, Production, Stockpiling and Use of Chemical Weapons and on Their Destruction</i> (Chemische Wapens Conventie)
DGBEB	Directoraat-Generaal Buitenlandse Economische Betrekkingen (BZ)
DGPZ	Directoraat-Generaal Politieke Zaken (BZ)
DVB	Directie Veiligheidsbeleid (BZ)
DVI	Defensie en Veiligheid gerelateerde Industrie
EU	Europese Unie
EUGS	EU Gemeenschappelijk Standpunt (inzake wapenexport)
FMCT	<i>Fissile Material Cut-off Treaty</i>
GBVB	EU Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid
HCOC	<i>Hague Code of Conduct against Ballistic Missile Proliferation</i>
IAEA	<i>International Atomic and Energy Agency</i> (Internationaal Atoomenergieagentschap)
IMH	Directie Internationale Marktordening en Handelspolitiek (BZ)
IRF	Inspectie der Rijksfinanciën
ITT	<i>Intangible Transfers of Technology</i>
KST	Kamerstuk
MIVD	Militaire Inlichtingen- en Veiligheidsdienst
MVT	Memorie van Toelichting
NAVO	Noord-Atlantische Verdragsorganisatie
NPDI	<i>Non-Proliferation and Disarmament Initiative</i>
NPT	<i>Non-Proliferation Treaty</i>
NSG	<i>Nuclear Suppliers Group</i>
NSS	<i>Nuclear Security Summit</i>
OPCW	<i>Organisation for the Prohibition of Chemical Weapons</i> (Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens)
PV	Permanente Vertegenwoordiging
RPE	Regeling Periodiek Evaluatieonderzoek
SIPRI	<i>Stockholm International Peace Research Institute</i>
VAE	Verenigde Arabische Emiraten
WA	Wassenaar Arrangement
ZC	Zangger Committee

Inhoudsopgave

Gebruikte afkortingen.....	2
Introductie	4
1. Het beleidsterrein	4
1.1 Conventionele wapens.....	4
1.2 Massavernietigingswapens	6
1.3 Overige internationale fora.....	8
2. Het Nederlandse beleid en financiële middelen.....	10
2.1 Beleidsontwikkeling	10
2.2 Betrokken partijen bij de uitvoering van het beleid	13
2.3 Financiële middelen	14
3. Afbakening van de beleidsdoorlichting.....	15
3.1 Afwegingen voor afbakening	15
3.2 Inhoudelijke afbakening.....	16
4. Vraagstelling en methoden van onderzoek	20
5. Onderzoeksopzet, -methoden en beperkingen	25
5.1 Algemeen	25
5.2 Analyse van internationale ontwikkelingen – literatuurstudie.....	26
5.3 Beleidsreconstructie	26
5.4 Beleidsterrein en bijbehorende uitgaven	27
5.5 Doeltreffendheid.....	27
5.6 Doelmatigheid.....	28
5.7 Beperkingen	29
6. Organisatie, product, planning en budget	31
6.1 Organisatie	31
6.2 Product.....	31
6.3 Planning.....	31
Bijlage 1 – Bronnen	32

Introductie

De Regeling Periodiek Evaluatieonderzoek (RPE) schrijft voor dat ieder beleidsartikel van de begroting periodiek wordt doorgelicht. De vorige beleidsdoorlichting (BD) van operationele doelstelling 2.3 van de begroting van het ministerie van Buitenlandse Zaken (BZ) dateert van 2009 en een nieuwe BD van deze doelstelling is voor 2017 in de evaluatieprogrammering van het ministerie opgenomen.

Sinds 2013 is doelstelling 2.3 als volgt geformuleerd: '*Bevordering van ontwapening en wapenbeheersing, bestrijding van proliferatie van massavernietigingswapens en het voeren van een transparant en verantwoord wapenexportbeleid*'.¹ De minister van Buitenlandse Zaken (BZ) is verantwoordelijk voor de onderdelen ontwapening, wapenbeheersing en non-proliferatie van massavernietigingswapens. Sinds de start van het Kabinet Rutte-II in november 2012 is de minister voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking (BHOS) eindverantwoordelijk voor het exportcontrolebeleid. Bij de uitvoering van dit beleid heeft de minister van BZ een centrale adviserende rol voor de export naar niet-NAVO en niet-EU-landen (inclusief landen die daarmee worden gelijkgesteld)² alsmede Turkije en Cyprus.

Deze Terms of Reference beschrijven de opzet van deze BD die wordt uitgevoerd door de Inspectie Ontwikkelingssamenwerking en Beleidsevaluatie (IOB). Ze zijn gebaseerd op een eerste ronde van verkennende interviews binnen het ministerie en bureaustudie. Een kort overzicht van het beleidsterrein is gegeven in hoofdstuk 1, gevolgd door een beschrijving van het Nederlandse beleid en de daaraan gerelateerde uitgaven in hoofdstuk 2. De afbakening van het onderzoek is opgenomen in hoofdstuk 3, en de vraagstelling in hoofdstuk 4. De onderzoeksopzet en -methoden staan in hoofdstuk 5. De organisatie en planning voor dit evaluatieonderzoek staan in hoofdstuk 6.

1. Het beleidsterrein

Operationele doelstelling 2.3 van de BZ begroting bestrijkt een breed scala aan onderwerpen, internationale verdragen en organisaties. Het betreft verschillende vormen van internationale samenwerking die er op zijn gericht om de verspreiding van diverse types van wapens, andere potentieel gevaarlijke goederen en kennis tegen te gaan en de potentiële dreiging die daarvan uitgaat te verminderen. De volgende paragrafen geven een eerste beeld van het beleidsterrein waarbij onderscheid wordt gemaakt tussen conventionele wapens en massavernietigingswapens.

1.1 Conventionele wapens

Het beleidsterrein gaat ten eerste over conventionele wapens zoals gevechtsvliegtuigen, oorlogsschepen, bommen, raketten en andere explosieven, de handel daarin en daaraan gerelateerde internationale verdragen en afspraken. Het gaat hier onder andere om:

- Het Verdrag inzake Bepaalde Conventionele Wapens (*Convention on Certain Conventional Weapons* (CCW), 1980 en geamendeerd in 2001³). Deze conventie is gericht op het verbieden of verminderen van bepaalde typen conventionele wapens die onnodig of overbodig letsel veroorzaken of onvoldoende onderscheid kunnen maken tussen civiele en militaire doelen.
- Het Anti-persoonslandmijnenverdrag (*Convention on the prohibition of anti-personnel mines*, 1997) heeft betrekking op het uitbannen van de productie, handel, opslag en het gebruik van anti-persoonslandmijnen.

---

¹ Tot 2012 waren er aparte doelstellingen: 2.3 voor de non-proliferatie van massavernietigingswapens en ontwapening en 2.4 voor wapenbeheersing en het wapenexportbeleid. De BD uit 2009 richtte zich alleen op het wapenexportbeleid; de huidige BD richt zich op zowel de oude doelstellingen 2.3 als 2.4 en is daardoor breder.

² Het gaat hier om Australië, Japan, Nieuw-Zeeland, en Zwitserland.

³ Daarnaast is er 2003 een protocol afgesproken over *explosive remnants of war*.

- De *Geneva Declaration on Armed Violence and Development* (2006) die gericht is op het verminderen van de 'global burden of armed violence in conflict and non-conflict settings'.
- Het Verdrag inzake clustermunitie (*Convention on Cluster Munitions* (CCM), 2008) dat verdragspartijen verbiedt clustermunitie te gebruiken, te ontwikkelen, te produceren of op te slaan.
- Het VN-Wapenhandelsverdrag (*Arms Trade Treaty* (ATT), 2013) dat de internationale wapenhandel reguleert om te voorkomen dat geëxporteerde wapens worden ingezet bij genocide, misdaden tegen de menselijkheid of oorlogsmisdaden of bij het ondermijnen van de vrede en veiligheid.

Het gaat daarnaast om afspraken die zijn gemaakt op Europees niveau en vastgelegd in het Gemeenschappelijk Standpunt van de Europese Unie (EUGS) betreffende de vaststelling van gemeenschappelijke voorschriften voor de controle op de uitvoer van militaire goederen en technologie (2008/944/GBVB) uit 2008.⁴ Daarmee beogen de EU-lidstaten onder andere 'de uitvoer te voorkomen van militaire goederen en technologie die voor binnenlandse onderdrukking of internationale agressie kunnen worden gebruikt, dan wel tot regionale instabiliteit kunnen bijdragen' (EUGS). Daartoe kent het EUGS acht criteria waaraan aanvragen voor een wapenexportvergunning worden getoetst.⁵ Het EUGS is bindend, maar laat tegelijkertijd in de toepassing ruimte voor nationale interpretatie, waardoor het mogelijk is dat lidstaten er verschillend mee omgaan.

Uitvoering van het EUGS wordt besproken in de EU Raadswerkgroep Export van Conventionele Wapens (COARM). COARM is ook het forum waarop de EU-lidstaten informatie uitwisselen over hun wapenexportbeleid, inclusief de redenen waarom exportvergunningen naar niet EU-lidstaten zijn geweigerd.

Ten slotte is er het zogenaamde *Wassenaar Arrangement on Export Controls for Conventional Arms and Dual-use Goods and Technologies* (WA, 1994), een exportcontroleregime dat beoogt bij te dragen 'dat overdracht van conventionele wapens en *dual-use* goederen, alsmede van technologie, transparant en verantwoord plaatsvindt' (IOB, 2009: 34-35).

Dual-use goederen, ook wel goederen voor tweëerlei gebruik, zijn goederen 'die zowel een civiele als een militaire toepassing kunnen hebben, met inbegrip van alle goederen die voor niet-explosieve doeleinden gebruikt kunnen worden en op enige manier bijdragen in de vervaardiging van nucleaire wapens of andere nucleaire explosiemiddelen' (EG 428/2009, artikel 2, lid 1). Voor meer informatie over *dual-use* goederen, zie paragraaf 1.2.

---

⁴ Dit EUGS vervangt de uit 1998 daterende Gedragscode betreffende EU wapenuitvoer (8675/2/98 REV.2).

⁵ Deze acht criteria zijn: (1) respect voor internationale verplichtingen en afspraken van lidstaten, met name de sancties die zijn aangenomen door de VN-Veiligheidsraad of de EU; (2) eerbiediging van de mensenrechten en van het internationaal humanitair recht door het land van eindbestemming; (3) de binnenlandse situatie in het land van eindbestemming, in verband met het bestaan van spanningen of gewapende conflicten; (4) de regionale vrede, veiligheid en stabiliteit; (5) het gedrag van het kopende land met betrekking tot de internationale gemeenschap, met name het gedrag ten opzichte van terrorisme, de aard van zijn bondgenootschappen en het naleven van het internationaal recht; (6) de nationale veiligheid van de lidstaten en van gebieden waarvan de buitenlandse betrekkingen onder verantwoordelijkheid van een lidstaat vallen, plus de veiligheid van bevriende landen en bondgenoten; (7) het risico dat de militaire technologie of goederen binnen het kopende land een andere bestemming krijgen of onder ongewenste voorwaarden opnieuw worden geëxporteerd; en (8) de bruikbaarheid van de militaire technologie of goederen met de technische en economische capaciteit van het ontvangende land, waarbij rekening wordt gehouden met de wenselijkheid dat landen tegemoet moeten kunnen komen aan hun legitieme veiligheids- en defensiebehoeften met zo min mogelijk inzet van menselijke en economische middelen voor bewapening.

Tekstbox 1.1 De internationale en Nederlandse wapenexport (2009-2015)

Volgens de zogenoemde 'trend indicator values' in de database van het Stockholm International Peace Research Institute (SIPRI) is de waarde van de *internationale* handel in conventionele wapens tussen 2009 en 2015 gegroeid van USD 24,3 miljard naar USD 28,6 miljard per jaar.⁶ De VS en Rusland zijn de grootste exporteurs, op afstand gevolgd door Duitsland, China, Frankrijk, het VK en Spanje. Nederland behoort tot de top-15 van wapen exporterende landen.

Rapportage over de *Nederlandse* wapenexport (inclusief de export van overtollig defensiematerieel) maakt duidelijk dat de waarde van de afgegeven wapenexportvergunningen in de periode 2009-2015 aanzienlijk fluctueerde (zie onderstaande tabel).

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015
Nederland (in EUR mln)	1.410	1.047	715	941	964	2.065	813

Bronnen: Jaarrapporten m.b.t. Nederlands wapenexportbeleid (2009-2016).

Voor Nederland is vooral de export van oorlogsschepen, onderdelen en componenten voor wapens en munitie, militaire elektronica en onderdelen en componenten voor overige militaire goederen van economisch belang. Bijna 10% van de Nederlandse wapenexport bestond in de periode 2009-2015 uit overtollig defensiematerieel. Verder was in deze periode bijna 60% van de Nederlandse wapenexport bestemd voor EU-lidstaten en NAVO bondgenoten (met name de VS en Duitsland) en de landen die daarmee worden gelijkgesteld, ging 8% ging naar lage en lagere middeninkomenslanden buiten het Midden-Oosten en 14% naar landen in het Midden-Oosten zoals Marokko, de Verenigde Arabische Emiraten (VAE), Oman, Jordanië, Algerije en Egypte. In 2014 bedroeg de waarde van de militaire export van de Nederlandse defensie- en veiligheid gerelateerde industrie circa EUR 3 miljard.⁷ Dit is gelijk aan ongeveer 0,6% van de gerealiseerde Nederlandse exportwaarde in 2014 (EUR 525 miljard).

1.2 Massavernietigingswapens

Het tweede onderdeel van het beleidsterrein van operationele doelstelling 2.3 heeft betrekking op ontwapening, wapenbeheersing en non-proliferatie van massavernietigingswapens en de daaraan gerelateerde internationale verdragen en afspraken. Daarbij gaat het om het tegengaan van de verspreiding van materialen, kennis en technologie die kan bijdragen aan de ontwikkeling en productie van:

- massavernietigingswapens, i.e. niet-conventionele wapens die in korte tijd veel mensen kunnen doden en ernstige schade kunnen toebrengen aan onze leefomgeving. Daarbij wordt onderscheid gemaakt tussen kernwapens (bijv. atoombom en waterstofbom), biologische wapens (zoals virussen), en chemische wapens (zoals zenuwgassen en mosterdgas);
- overbrengingsmiddelen van massavernietigingswapens zoals ballistische raketten, kruisraketten en onbemande luchtvaartuigen (*unmanned aerial vehicles*).

Wat betreft de internationale verdragen en afspraken gaat het met name om:

- Het Non-Proliferatie Verdrag (*Non Proliferation Treaty* (NPT), 1968) dat gaat over het tegengaan van de verspreiding van kernwapens, nucleaire ontwapening en het recht om nucleaire technologie voor vreedzame doeleinden te gebruiken. Het Internationaal Atoomagentschap (IAEA) is verantwoordelijk voor de verificatie van het *safeguards* systeem dat in 1961 is geïntroduceerd.
- Het Verdrag inzake bacteriologische (biologische) en toxische wapens (*Biological and Toxin Weapons Convention* (BTWC), 1972).

⁶ De cijfers zijn een door SIPRI gemaakte strategische waardering van daadwerkelijke *transfers* (en niet vergunningen) van louter wapensystemen en *major sub-systems* (en niet van overige componenten en kleine wapens).

⁷ Zie <https://www.rijksoverheid.nl/documenten/rapporten/2016/07/07/bijlage-aanbieding-rapport-het-nederlandse-wapenexportbeleid-in-2015>.

- Het Verdrag inzake de fysieke beveiliging van kernmateriaal (*Convention on the Physical Protection of Nuclear Materials* (CPPNM), 1980) dat zich richt op de bescherming van nucleair materiaal tijdens internationaal transport.
- Het Splijtstofstopverdrag (*Fissile Material Cut-off Treaty*, FMCT) dat de productie van splijtstofmateriaal voor kernwapens en de voorraden daarvan zou moeten verminderen. Onderhandelingen daarover in de Geneefse Ontwapeningsconferentie (*Conference on Disarmament*) verkeren echter al decennia in een impasse.
- Het Chemische Wapensverdrag (*Chemical Weapons Convention* (CWC), 1992) met de Organisatie voor het Verbod op Chemische Wapens (OPCW) als uitvoerende organisatie.
- Het Alomvattend Kernstofverdrag (*Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty* (CTBT), 1996) dat alle nucleaire (test)explosies, militair én vreedzaam, verbiedt. Het CTBT is nog altijd niet in werking getreden, omdat een aantal in Annex 2 van het verdrag genoemde landen, het nog niet geratificeerd hebben.⁸ De organisatie die is aangewezen om op (toekomstige, dus ná inwerkingtreding) uitvoering van het verdrag toe te zien is de *Comprehensive Nuclear Test-Ban Treaty Organisation* (CTBTO).⁹

Het gaat daarnaast om afspraken voor exportcontrole die zijn gemaakt op EU niveau en vastgelegd in verschillende EU verordeningen voor de handel in de eerder genoemde *dual-use* goederen.¹⁰

Tekstbox 1.2 Nucleaire, biologische en chemische massavernietigingswapens

- Recente SIPRI data (Kile & Kristensen, 2016) maken duidelijk dat de negen kernwapen- en kernwapen bezittende staten begin 2016 de beschikking hadden over in totaal 15.395 kernwapens. Rusland en de VS zijn de grootste kernwapenstaten, met elk rond de 7.000 kernwapens (zowel tactische (non-strategische) als strategische).¹¹ Het aantal kernwapens lag in de jaren tachtig nog rond de zeventig duizend, maar is sterk gedaald, vooral dankzij de afspraken die de VS en Rusland hebben gemaakt.¹² Tegelijk zijn beide landen bezig met de uitvoering van een programma voor de modernisering van hun kernwapensystemen.
- **Biologische wapens** maken gebruik van levende micro-organismen (bacteriën – zoals miltvuur en de pest; virussen – zoals pokken; en toxinen – zoals botulisme) en de giftige stoffen die deze organismen produceren. Van ongeveer 17 landen is bekend of wordt vermoed dat zij in één of andere vorm biologische wapenprogramma's hebben (gehad): Canada, China, Cuba, Duitsland, Frankrijk, Irak, Iran, Israël, Japan, Libië, Noord-Korea, Rusland, Syrië, Taiwan, het VK, de VS en Zuid-Afrika.¹³
- Bij **chemische wapens** gaat het om niet-explosieve chemische stoffen die worden gebruikt om mensen buiten gevecht te stellen, te verwonden of te doden. Voorbeelden zijn mosterdgas en Sarin. Acht landen, waaronder Rusland, de VS, Albanië, India, Irak, Libië, en Syrië, hebben verklaard over chemische wapens

Land	# kernwapens
Rusland	7.290
VS	7.000
Frankrijk	±300
VK	±215
China	±260
Pakistan	±110-130
India	±100-120
Israël	±80
Noord-Korea	+10

⁸ Rusland, de VS, het VK, Frankrijk en China zijn als kernwapenstaat lid van het NPV. Overige landen die aangeven over kernwapens te beschikken zijn India, Pakistan en Noord-Korea. Israël ontkent noch bevestigt kernwapens te bezitten.

⁹ Er is sinds 2002 ook een informele *CTBT Group of Friends* (Australië, Canada, Duitsland, Finland, Japan, en Nederland).

¹⁰ Het betreft: (i) Verordening (EG) Nr. 428/2009 van 5 mei 2009 tot instelling van een communautaire regeling voor controle op de uitvoer, de overbrenging, de tussenhandel en de doorvoer van producten voor tweërlei gebruik; (ii) Verordening (EU) Nr. 599/2014 van 16 april 2014 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 428/2009; (iii) Gedelegeerde Verordening (EU) Nr. 1382/2014 van 22 oktober 2014 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 428/2009.

¹¹ Bij strategische kernwapens gaat het om wapens die gebruikt worden voor doeleinden zoals het bedreigen van de industriële infrastructuur van de tegenstander, commando centra, en belangrijke steden. Tactische (of niet-strategische) kernwapens zijn kleinschalige kernwapens, die in principe bedoeld zijn voor gebruik op het slagveld tijdens een militair conflict.

¹² Het verdrag tussen deze landen on *Measures for the Further Reduction and Limitation of Strategic Offensive Arms* (New START) is in februari 2011 in werking getreden.

¹³ Zie <http://www.nonproliferation.org/chemical-and-biological-weapons-possession-and-programs-past-and-present/>

te beschikken.¹⁴ Eind 2015 was volgens OPCW jaarrapporten meer dan 85% van het chemisch wapenarsenaal vernietigd.

De op EU-niveau overeengekomen lijsten van *dual-use* goederen waarvoor een vergunningplicht bestaat voor de uitvoer, de overbrenging, de tussenhandel en doorvoer reflecteren deels ook de afspraken die zijn gemaakt in de verschillende internationale exportcontroleregimes¹⁵:

- Het *Zangger Committee* (ZC, 1972) dat is opgericht om tot een gemeenschappelijke interpretatie van de definitie van uitrusting of materiaal ten behoeve van het produceren van splijtstoffen te komen en om de export van dergelijke stoffen of uitrusting te reguleren.¹⁶
- De *Nuclear Suppliers Group* (NSG, 1974), die beoogt te voorkomen dat de commerciële export van nucleair materiaal en gerelateerde uitrusting en technologie bijdraagt aan de ontwikkeling van nucleaire wapens.
- De *Australia Group* (AG, 1986), waarbij de deelnemende staten beogen veilig te stellen dat export uit hun land niet bijdraagt aan de ontwikkeling van chemische of biologische wapens. Hiertoe wordt een uitvoervergunning verplicht gesteld die geldt voor de uitvoer van bepaalde chemicaliën, biologische agentia en *dual-use* goederen.
- Het *Missile Technology Control Regime* (MTCR, 1987), opgericht met als doel de non-proliferatie van onbemande geleidingssystemen voor massavernietigingswapens.

Op Europees niveau functioneren verschillende raads werkgroepen die zich bezig houden met massavernietigingswapens. Het gaat daarbij om:

- De EU Raads werkgroep Goederen voor Tweeërlei Gebruik die zich onder andere bezig houdt met regulering, controlelijsten voor *dual-use* goederen, en hoe deze toe te passen.
- De EU Raads werkgroep Non-proliferatie (CONOP) is onder andere gericht op het bevorderen van non-proliferatie en de implementatie van internationale afspraken over non-proliferatie en coördinatie met andere landen.
- De EU Raads werkgroep Wereldwijde Ontwapening en Wapenbeheersing (CODUN) coördineert het Gemeenschappelijk Buitenlands en Veiligheidsbeleid (GBVB) van de EU op het terrein van ontwapening en houdt zich bezig met vragen m.b.t. internationale verdragen over het beperken van, dan wel het verbod op speciale conventionele wapens, landmijnen, cluster munitie, biologische en chemische wapens.

1.3 Overige internationale fora

Andere fora waar Nederland aan deelneemt en waar initiatieven worden ontplooid op het terrein van wapenexport, non-proliferatie en ontwapening in brede zin, zijn¹⁷:

- De Eerste Commissie van de Algemene Vergadering van de VN (AVVN) waar het debat en de resoluties zich onder andere richten op het FMCT, inwerkingtreding van het CTBT, universalisering en handhaving van het CWC, het BTWC, het Clustermunitieverdrag (CCM), het Anti-persoonslandmijnenverdrag en transparantie in bewapening.
- Ook op het niveau van de VN is de Ontwapeningsconferentie (*Conference on Disarmament*, 1978) ingesteld als het voornaamste, multilaterale onderhandelingsforum over ontwapening- en wapenbeheersingsaangelegenheden. De conferentie doet aanbevelingen op het terrein van

¹⁴ De 9^e staat heeft alleen op vertrouwelijke basis informatie verstrekt en wordt niet in officiële bronnen genoemd.

¹⁵ Ook het eerder genoemde Wassenaar Arrangement hoort in dit rijtje thuis aangezien hier ook over *dual-use* goederen (zoals cyber) wordt onderhandeld.

¹⁶ Daarbij hanteert het ZC dezelfde 'trigger' lijst als de NSG, waarbij het ZC alleen naar goederen kijkt, en de NSG ook naar technologie en software.

¹⁷ Andere fora zijn verder de European Bank for Reconstruction and Development (EBRD), het Proliferation Security Initiative (PSI), de VN Veiligheidsraad, diverse VN Open-Ended Working Groups (OEWGs), en andere strategische coalities (bijv. non-proliferatie bijeenkomsten en marge van de AG).

ontwapening en opvolging geeft aan de relevante besluiten en aanbevelingen die werden gedaan tijdens de speciale vergadering van de AVVN over ontwapening van 1978.

- Het *Non-proliferation and disarmament initiative* (NPDI, 2010) is een ad hoc coalitie van twaalf staten¹⁸ die is opgericht om te helpen bij de uitwerking van het actieplan van de toetsingsconferentie van het NPT van 2010.
- De *Vienna Group of 10* is een interregionaal samenwerkingsverband van 11 landen¹⁹ die voortgang probeert te realiseren op onderwerpen die spelen in de tweede en derde pijler van de NPT.
- De Haagse Gedragscode tegen de proliferatie van ballistische raketten (HCOC, 2002) is een internationale gedragscode tegen de verspreiding van ballistische raketten. Het HCOC beoogt bij te dragen aan de versterking van de bestaande nationale en internationale regelingen en mechanismen voor ontwapening en non-proliferatie.
- Het *Global Partnership Against the Spread of Weapons and Materials of Mass Destruction* (2002) is gericht op het ondersteunen van landen bij de vernietiging van hun voorraad van massavernietigingswapens.
- Het *1540 Committee* (2004) is ingesteld om uitvoering te geven aan VN-Veiligheidsraad (VNVR) resolutie 1540, die onder andere alle landen verplicht wetgeving te introduceren om de proliferatie van massavernietigingswapens en hun overbrengingsmiddelen te voorkomen en te zorgen voor de vereiste controle op de illegale handel daarin.
- Het *Global Initiative to Combat Nuclear Terrorism* (GICNT, 2006) waarin 86 landen en 5 internationale organisaties samenwerken voor versterking van de wereldwijde capaciteit om nucleair terrorisme te voorkomen, op te sporen en tegen te gaan.
- De Noord-Atlantische Verdragsorganisatie (NAVO, 1949) waarbinnen gesprekken plaatsvinden over onder andere de rol van nucleaire wapens in het strategisch concept van de NAVO en de rol die de NAVO kan spelen in de bilaterale onderhandelingen tussen de VS en Rusland over nucleaire ontwapening.
- De *Nuclear Security Summits* (NSS) die zijn gehouden in 2010 (Washington), 2012 (Seoul), 2014 (Den Haag) en 2016 (Washington). Centraal thema van deze bijeenkomsten was nucleaire beveiliging, inclusief de bestrijding van nucleair terrorisme.

---

¹⁸ Australië, Canada, Chili, Duitsland, Filippijnen, Japan, Mexico, Nederland, Nigeria, Polen, Turkije en de VAE.

¹⁹ Nederland, Australië, Oostenrijk, Canada, Denemarken, Finland, Hongarije, Ierland, Nieuw Zeeland, Noorwegen en Zweden.

2. Het Nederlandse beleid en financiële middelen

2.1 Beleidsontwikkeling

In 2013 en 2014 heeft het kabinet een drietal beleidsnota's over het internationale veiligheidsbeleid van Nederland gepubliceerd:

- de Internationale Veiligheidsstrategie van juni 2013 (KST 33694-1, 2013);
- de update daarvan, de Beleidsbrief Internationale Veiligheid van november 2014 (KST 33694-6, 2014); en
- de Kabinetsvisie Nucleaire Ontwapening en Non-proliferatie van oktober 2013 (KST 33783-1, 2013).

De drie strategische belangen die in deze beleidsnota's voor het Nederlandse internationale veiligheidsbeleid centraal staan zijn: de bevordering van de internationale rechtsorde, de bescherming van de economische veiligheid en de verdediging van het Nederlandse en bondgenootschappelijk grondgebied. Om die te realiseren worden verschillende beleidsaccenten, waaronder ontwapening en wapenbeheersing, onderscheiden.²⁰

Hoewel dergelijke overkoepelende beleidsnota's in de jaren 2009-2012 ontbraken, kent het Nederlandse beleid ten aanzien van de huidige operationele doelstelling 2.3 een belangrijke mate van continuïteit. Zo blijft de positie dat Nederland zich sterk dient te maken voor 'het op de agenda houden van ontwapening en wapenbeheersing' (KST 33694-6, 2014: 8). Gegeven de snelle veranderingen in onze omgeving, zo stelt het kabinet, is het noodzakelijk om verder te kijken dan 'de crises van vandaag' en 'de waan van de dag' (KST 33964-6, 2014: 16). Om die reden kiest het kabinet 'voor actieve inzet op een aantal thema's om toekomstige conflicten te helpen voorkomen' (KST 33964-6, 2014: 16). Het gaat hier onder andere om de juridisch-ethische aspecten van nieuwe wapensystemen in het kader van de CCW (i.e. de autonome wapensystemen) en in relatie tot nucleair terrorisme en nucleaire beveiliging.²¹ Clustermunitie en kleine wapens spelen sinds de totstandkoming van het CCM (2008) en het ATT (2013) geen grote rol meer in de Nederlandse beleidsvorming.²²

2.1.1 Rechtvaardiging van de rol van de overheid

De rol van de overheid voor het terrein van beleidsartikel 2.3 wordt in de Memories van Toelichting (MvT) in de periode 2009-2015 als volgt gerechtvaardigd:

- Ontwapening en wapenbeheersing kunnen helpen bij het verminderen van spanningen en zijn essentieel voor de Nederlandse veiligheid op langere termijn. Juist in tijden van wantrouwen, onzekerheid en spanningen is het van belang om miscalculaties te voorkomen.
- De catastrofale humanitaire consequenties van het gebruik van kernwapens maken het ook een morele plicht dat Nederland zich hard maakt voor nucleaire ontwapening.

---

²⁰ De andere beleidsaccenten zijn: (i) Meer Europese verantwoordelijkheid op het terrein van veiligheid en defensie; (ii) Focus op instabiele regio's nabij Europa; (iii) Preventie; (iv) Geïntegreerde benadering; en (v) Samenwerking met de private sector.

²¹ Andere zijn cyber, waarbij Nederland het voortouw nam met de organisatie van de Global Conference on Cyber Space 2015 in april 2015, 'foreign terrorist fighters', en de gevolgen van klimaatverandering en toenemende concurrentie om natuurlijke hulpbronnen.

²² In het geval van clustermunitie richt de discussie zich de afgelopen jaren met name op de vraag of de overheid paal en perk moet stellen aan Nederlandse bedrijven en financiële instellingen die in clustermunitie producerende bedrijven (willen) investeren of dat dit aan de sector overgelaten moet worden als element van internationaal maatschappelijk verantwoord ondernemen. Op 1 januari 2013 is in Nederland het wettelijk verbod op investeren in bedrijven die betrokken zijn bij de productie van clustermunitie van kracht geworden. Daarnaast geeft Nederland wel geld voor het opruimen van clustermunitie en andere zogenoemde *explosive remnants of war* en was het in 2016 voorzitter van de jaarlijkse bijeenkomst van de verdragspartijen van het CCM.

- Het aantal staten dat over massavernietigingswapens kan beschikken is sinds de inwerkingtreding van het NPT toegenomen en de dreiging van verspreiding van massavernietigingswapens (waaronder kernwapens) blijft groot.
- Het risico dat massavernietigingswapens in handen vallen van niet-statelijke groeperingen en de daaruit resulterende bedreigingen van de interne veiligheid door deze actoren moet serieus genomen worden. Bestrijding van deze bedreigingen vergt nationale en internationale samenwerking.

Het kabinet ziet voor Nederland een rol als aanjager en bruggenbouwer in de verschillende verdragsorganisaties en internationale fora (KST 33783-1, 2013: 2). Het gaat hier ook om het leveren van een bijdrage aan een goed onderhandelingsklimaat, vooral in NAVO- en NPT-verband, en aan het vergroten van het vertrouwen tussen onderhandelingspartijen (met name de VS en Rusland).

Daarbij realiseert het kabinet zich dat:

- het gaat om tijdrovende, langlopende en complexe onderhandelingen, een stapsgewijs proces waarbij ontwapening en non-proliferatie hand in hand gaan en waarbij betrokkenheid van de kernwapenstaten – gebaseerd op wederzijds begrip en onderling vertrouwen – noodzakelijk is (KST 33783-6, 2014; KST 33783-15, 2015);
- Nederland niet aan tafel zit bij de onderhandelingen over de vermindering van de kernwapenarsenalen zoals die plaatsvinden tussen de grote kernmachten, de VS en Rusland;
- in de huidige internationale context van een snel veranderende internationale veiligheidsomgeving²³ de mogelijkheden om afspraken over kernwapens te maken niet zijn toegenomen.

2.1.2 Het ontwapenings- & non-proliferatiebeleid

Conform de hiervoor genoemde internationale verdragen streeft Nederland naar wereldwijde bestrijding van de proliferatie van massavernietigingswapens en naar nucleaire, chemische en biologische ontwapening. Het uiteindelijke doel is een wereld zonder kernwapens (een *Global Zero*). Omdat Nederland sinds jaar en dag de proliferatie van massavernietigingswapens en overbrengingsmiddelen als een reëel gevaar beschouwt voor de internationale veiligheid heeft het een reeks aan internationale verdragen geratificeerd die het ontwikkelen, produceren, bezitten en inzetten van massavernietigingswapens reguleren of verbieden. Het kabinet is daarbij van mening dat een verbod op kernwapens zonder de actieve betrokkenheid van de kernwapenstaten geen concrete bijdrage aan ontwapening zal leveren (KST 33783-15, 2015).

In het kader van het werken naar een *Global Zero* streeft het kabinet naar:

- vermindering en uiteindelijk verwijdering van de tactische/niet-strategische nucleaire wapens uit heel Europa. Dit kan alleen op basis van onderhandelingen en reciprociteit – eenzijdige ontwapening is niet de oplossing;
- het terugdringen van de rol van tactische/niet-strategische kernwapens in militaire doctrines; en
- meer transparantie over bestaande kernwapenarsenalen.

Nederland onderstreept het belang van goede, sluitende internationale afspraken (KST 33694-1, 2013: 5). Hierin passen initiatieven voor de universalisering van verdragen zoals het NPT en steun voor verdere ontwikkeling en versterking van de internationale rechtsorde, onder andere door middel van het FMCT en het CTBT dat nog altijd niet in werking is getreden. Nederland pleit ook voor handhaving en naleving van deze internationale afspraken. Hierin past de Nederlandse steun voor

²³ De beleidsbrief Internationale Veiligheid spreekt over de voortschrijdende destabilisatie aan de zuidflanken van Europa en het Midden-Oosten, ingrijpende ontwikkelingen aan de oostgrenzen, inclusief de Russische inmenging in Oekraïne en de ontwikkelingen binnen de NAVO.

de versterking van de werking van het waarborgsysteem voor nucleair materiaal en van de verificatierol van IAEA en de versterking van de OPCW, die toeziet op de handhaving van de CWC.

Nederland hecht ten slotte groot belang aan multilaterale samenwerking in formele en informele verbanden en organisaties voor het 'creëren van de juiste voorwaarden voor ontwapening en het bevorderen van de discussie hierover' (KST 33694-1, 2013: 5). Hierin passen zowel de samenwerking in EU-verband en op het niveau van de VN als ook de samenwerking in meer informele verbanden (zoals het NPDI en de Vienna Group of 10) en de samenwerking binnen de exportcontroleregimes. Internationale samenwerking is met name van belang in verband met de opmars van niet-statelijke actoren en het gevaar dat hiervan uitgaat.

2.1.3 Het exportcontrolebeleid van strategische goederen

Het Nederlandse exportcontrolebeleid van strategische goederen omvat zowel de controle op de export van militaire goederen (conventionele wapens en overtollig defensiematerieel) als de controle op de export van *dual-use* goederen.²⁴ Het exportcontrolebeleid van *militaire goederen* is gebaseerd op het EUGS inzake wapenexport uit 2008 (2008/944/GBVB), terwijl de eerder genoemde EU-verordening uit 2009 (EG 428/2009) als rechtsbasis fungeert voor het exportcontrolebeleid van *dual-use goederen*. Dit beleid is ook vastgelegd in verschillende Nederlandse wetten.²⁵

De voornaamste kenmerken van het Nederlandse exportcontrolebeleid, dat het kabinet zelf als 'restrictief en transparant'²⁶ omschrijft, zijn door de jaren heen de volgende:

- Bij de uitvoering van het exportcontrolebeleid zijn de internationale verplichtingen die aan dit beleid ten grondslag liggen essentieel. Terwijl landen een legitiem recht op zelfverdediging hebben, zoals vastgelegd in artikel 51 van het VN-Handvest, worden internationale wapenembargo's van EU en VN gerespecteerd.
- In de afweging tussen veiligheid en handelsbelangen ligt de nadruk op veiligheid.
- Nederland draagt niet bij aan het ontwikkelen of vervaardigen van massavernietigingswapens, waar dan ook ter wereld. Omdat Nederland zelf dergelijke wapens niet produceert, richt het beleid zich vooral op het controleren van de uit- en doorvoer van mogelijke onderdelen hiervan. Dit houdt in dat – op basis van het non-proliferatiebeleid – vergunningen voor goederen waarvan het vermoeden bestaat dat zij gebruikt zullen worden voor de productie van massavernietigingswapens niet worden afgegeven.
- Exportcontrole via een exportvergunning vindt per geval plaats voorafgaand aan de export, rekening houdend met risico's omtrent goederen, exporteur, eindgebruiker en het eindgebruik. Daarbij mag er bijvoorbeeld geen direct verband zijn tussen de aard van de goederen en de beoogde eindgebruiker enerzijds en een verslechtering van de mensenrechtensituatie of van regionale vrede, veiligheid en stabiliteit anderzijds.
- Voor Nederlandse bedrijven die wapens of (delen van) wapensystemen of *dual-use* goederen willen exporteren wordt gestreefd naar een gelijk speelveld (*level playing field*) op EU niveau. Dit betekent dat andere EU-lidstaten de criteria van het EUGS op een gelijke wijze dienen te hanteren en een even streng controlebeleid dienen te voeren. Nederland streeft daarbij naar verdere harmonisatie van het EU-beleid en van de toepassing van de overeengekomen acht criteria zonder dat dit ten koste gaat van de door Nederland gehanteerde norm.

²⁴ Strategische goederen zijn goederen die om veiligheidsredenen of internationale afspraken niet, of alleen onder voorwaarden, uit-, in- of doorgevoerd mogen worden naar bepaalde landen.

²⁵ Het gaat hier om bijvoorbeeld de Wet Strategische Diensten van 2011, de 'Uitvoeringsregeling Strategische Goederen' van 2012 en het 'Besluit Strategische Goederen' van 2008 dat is aangepast na ratificatie van het ATT in 2015.

²⁶ MvT 2009: 69; MvT 2010: 82; MvT 2011: 25, 30-31.

Het exportcontrolebeleid is gestoeld op de erkenning dat in het belang van de internationale rechtsorde en de bevordering van vrede en veiligheid grenzen moeten worden gesteld aan de exportactiviteiten van de Nederlandse defensie- en veiligheid gerelateerde industrie (NL-DVI).²⁷ Binnen die grenzen mag de Nederlandse DVI naar het oordeel van het kabinet voorzien in de legitieme behoefte van andere landen aan defensiematerieel. Duidelijk is dat hiermee gebalanceerd wordt tussen de uiteenlopende belangen van de verschillende partijen.

2.2 Betrokken partijen bij de uitvoering van het beleid

De minister van BZ is verantwoordelijk voor beleidsartikel 2.3, inclusief de buitenlandpolitieke toetsing van wapenexportaanvragen bestemd voor de niet-EU/NAVO+ landen.²⁸ De minister voor BHOS is politiek en juridisch eindverantwoordelijk voor de implementatie van de exportcontrole en geeft vergunningen af of weigert deze.

Binnen het ministerie van BZ zijn de volgende partijen betrokken bij de uitvoering van het beleid:

- De *afdeling Non-proliferatie, Ontwapening, en Wapenbeheersing* van de *directie Veiligheidsbeleid* (DVB/NW) van het directoraat-generaal Politieke Zaken (DGPZ) is budgethouder voor operationele doelstelling 2.3. Deze afdeling is verantwoordelijk voor de ontwikkeling, uitvoering en coördinatie van het beleid op het gebied van non-proliferatie en ontwapening van massavernietigingswapens (chemisch, biologisch en nucleair) en op het gebied van (civiel) nucleaire aangelegenheden.
- Het *cluster Wapenexportcontrole* van DVB (DVB/Wapenexport) houdt zich bezig met het wapenexportbeleid en de exportcontrole van conventionele militaire goederen en *dual-use* goederen met militair eindgebruik als het gaat om bestemmingen anders dan NAVO- en EU-lidstaten en Turkije en Cyprus. Tevens zijn dossiers op het gebied van conventionele wapenbeheersing (onder andere het CCW en het Clustermunitieverdrag) bij dit cluster belegd.
- De *afdeling Exportcontrole Strategische Goederen* van de *directie Internationale Marktordening en Handelspolitiek* (IMH/ESG) van het directoraat-generaal Buitenlandse Economische Betrekkingen (DGBEB) is verantwoordelijk voor het beleid ten aanzien van *dual-use* goederen en de exportcontrole van deze goederen. Daartoe onderhoudt IMH/ESG het contact met de Centrale Dienst voor In- en Uitvoer (CDIU) en het team POSS (precursoren, strategische goederen en sanctiewetgeving) van de Douane (zie hieronder).

Buiten BZ zijn de volgende partijen daarnaast direct betrokken bij uitvoering van het exportcontrolebeleid:²⁹

- De *Algemene Inlichtingen en Veiligheidsdienst* (AIVD) – die samenwerkt met de MIVD binnen de Unit Contra-Proliferatie (risico analyses en advies);
- De *Militaire Inlichtingen en Veiligheidsdienst* (MIVD) – informatie over gerubriceerde defensieopdrachten en beveiligingsadviezen voor Defensieorderbedrijven (ABDO-bedrijven);
- Het *Ministerie van Financiën* – de bovengenoemde CDIU en het team POSS voor informatie over Europese maatregelen, transacties, exportvergunningplichten en het aanvragen van uitvoervergunningen. Daarnaast speelt de Fiscale Inlichtingen- en Opsporingsdienst (FIOD) een rol als de verdenking bestaat van grootschalige fraude;
- Het *Ministerie van Defensie* – als het gaat om de export van overtollig defensiematerieel.

---

²⁷ In termen van economisch belang voorzag de DVI in de jaren 2011-2014 in bijna 25.000 arbeidplaatsen, waarvan meer dan 60% voor hoger geschoolden. In 2014 was de waarde van de DVI export EUR 3,1 miljard, met Duitsland, de VS, het VK en België als belangrijkste afzetmarkten. Bron: Triari, 2016.

²⁸ Het gaat om alle landen die buiten de volgende groep vallen: lidstaten van EU en/of van de NAVO, plus Australië, Japan, Nieuw-Zeeland en Zwitserland.

²⁹ Andere organisaties zoals het Rijksinstituut voor Volksgezondheid en Milieu (RIVM), TNO en de Nederlandse Voedsel- en Waren Autoriteit, worden daarnaast regelmatig door BZ geconsulteerd.

- Het *Nederlandse bedrijfsleven* – inclusief bedrijven die actief zijn binnen de NL-DVI.

2.3 Financiële middelen

De meeste inspanningen die geleverd zijn om uitvoering te geven aan operationele doelstelling 2.3 zijn van diplomatieke aard en betreffen vooral personele inzet. Buiten deze personele inzet is volgens het financieel administratieve systeem van het ministerie van BZ in de jaren 2009-2015 in totaal EUR 94,98 miljoen uitgegeven. Daarvan was bijna 75% bestemd voor verdragsmatige jaarlijkse bijdragen aan het IAEA, OPCW en de CTBTO. De overige 25% ging naar incidentele projectmatige bijdragen aan deze drie organisaties, het *Nuclear Security Fund* van het IAEA, de organisatie van de NSS in 2014 en relatief kleine bijdragen aan workshops, side events en/of ngo's in het kader van het NPT, het ATT en het Geneva *International Centre for Humanitarian Demining* (GIHCD). De totale jaarlijkse uitgaven stegen daarbij van EUR 9,4 miljoen in 2009 naar EUR 27,8 miljoen in 2014, i.e. het jaar waarin Nederland de NSS organiseerde in Den Haag. In 2015 daalden de uitgaven weer naar EUR 10,59 miljoen. Tabel 2.1 geeft een overzicht van de totale uitgaven in de periode 2009-2015. Data over 2016 zullen in het eindrapport worden opgenomen.

Tabel 2.1 Overzicht van de uitgaven onder BZ begrotingsartikel 2.3 in miljoenen EUR (2009-2015)³⁰

	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	TOTAAL
IAEA contributie	6,29	6,49	7,31	6,94	6,91	6,96	6,97	47,86
IAEA NSF	-	0,50	0,13	0,38	-	0,25	-	1,25
IAEA overig	-	0,11	0,12	0,42	0,26	0,38	0,44	1,73
CTBTO contributie	1,60	1,66	1,92	1,80	1,69	1,70	1,68	12,02
CTBTO overig	-	-	0,03	0,03	0,04	0,04	0,02	0,15
OPCW contributie	1,30	1,29	3,31	1,36	1,13	1,10	1,09	10,56
OPCW overig	0,01	0,01	-	-	0,07	-	-	0,09
Organisatie NSS³¹	-	-	0,03	0,20	2,70	17,30	0,02	20,25
NPT	0,06	0,04	-	0,01	-	0,01	0,10	0,22
ATT	0,10	0,01	0,02	0,04	0,06	0,02	0,17	0,41
GIHCD	-	0,08	0,01	0,07	0,07	0,10	0,10	0,42
TOTAAL	9,36	10,18	12,87	11,22	12,94	27,83	10,59	94,98

De kosten van de andere Nederlandse instellingen die een rol spelen bij de uitvoering van het beleid, inclusief die van het bedrijfsleven, zijn in dit stadium onbekend.

³⁰ Totalen kunnen afwijken door afrondingsverschillen; (ii) Ook kan sprake zijn van verschillen met de gegevens opgenomen in de jaarrapportages van het ministerie. Een geactualiseerd beeld van de financiën wordt in het eindrapport opgenomen; (iii) De contributies aan de VN-organisaties zijn gebaseerd op een op VN-niveau overeengekomen verdeelsleutel. De Nederlandse bijdrage schommelt in recente jaren rond de 1,6% van het totale budget van deze organisaties.

³¹ De kosten voor het organiseren van de NSS top in Den Haag in 2014 zullen niet mee worden genomen in deze BD.

3. Afbakening van de beleidsdoorlichting

De beleidsdoorlichting zal aansluiten op de BD uit 2009 en heeft betrekking op de jaren 2009-2016. Deze afbakening houdt verband met de voorziene afronding van de BD eind 2017 en de wens om recente relevante beleidsontwikkelingen mee te nemen.

3.1 Afwegingen voor afbakening

De BD bestrijkt het gehele beleidsartikel 2.3. Zoals beschreven in hoofdstuk 2 betreft dit artikel een grote verscheidenheid aan verdragen en conventies en, daaraan gerelateerd, een scala aan internationale regimes, organisaties en vormen van internationale samenwerking. Vooronderzoek maakt daarbij duidelijk dat het evaluatiemateriaal van Nederlandse inspanningen beperkt, deels gedateerd en daardoor beperkt bruikbaar is.³² Van de gefinancierde internationale (verdrags)organisaties zijn tijdens dit vooronderzoek geen evaluaties in het publieke domein gevonden.³³

Dit betekent dat IOB zelf onderzoek moet doen om op consistente en verantwoorde wijze antwoord te geven op vragen naar doelbereik, doeltreffendheid en doelmatigheid van het beleid en maatregelen die genomen kunnen worden om de doelmatigheid en doeltreffendheid daarvan verder te verhogen. Voor dit eigen onderzoek zijn de hoeveelheid tijd, beschikbare menskracht en middelen van IOB gelimiteerd. Dit maakt een duidelijke prioriteitstelling en focus van de BD noodzakelijk terwijl tegelijk sprake moet zijn van voldoende dekking van de verschillende facetten van de beleidsdoelstelling. Bij het bepalen van de focus van de BD wordt rekening gehouden met de volgende overwegingen:

- (a) De politieke en maatschappelijke interesse in de verscheidenheid aan onderwerpen die onder beleidsartikel 2.3 vallen en het verzoek van de Tweede Kamer om aan specifieke onderdelen daarvan expliciet aandacht te besteden in de BD.³⁴
- (b) Het belang dat BZ, naast verantwoording, hecht aan het aspect van leren en de door de beleidsdirecties aangegeven prioriteiten hiervoor.
- (c) Het financiële belang van de uitgaven die onder operationele doelstelling 2.3 zijn gedaan. Daarbij wordt opgemerkt dat het budgettaire beslag van het beleidsartikel beperkt is, zie ook tabel 2.1 en de uitleg daarbij.
- (d) Een specifieke Nederlandse rol bij de agendering en uitvoering van het onderwerp tijdens de evaluatieperiode.

Op basis van bovenstaande overwegingen zal de BD zich toespitsen op de volgende onderwerpen (de letters a – d markeren de overwegingen die van toepassing zijn).

---

³² Het gaat hier om: (i) IOB evaluatie # 325 (2009) die betrekking had op de periode 2004-2008; (ii) IOB evaluatie # 323 (2009), waarin aandacht wordt besteed aan de CCW en het Anti-persoonslandmijnenverdrag; en (iii) IOB evaluatie # 365 (2012), waarin aandacht wordt besteed aan het optreden in NAVO verband op het terrein ontwapening, wapenbeheersing en non-proliferatie.

³³ Conform de RPE (2014) is bij dit vooronderzoek aandacht besteed aan de RPE-vragen over (i) de beschikbaarheid en kwaliteit van bestaand evaluatiemateriaal en (ii) de mate waarin dit materiaal uitspraken doet over de doeltreffendheid en de doelmatigheid van het beleidsterrein. Er is een recente evaluatie van het IAEA, maar deze is niet openbaar gemaakt.

³⁴ In haar reactie op de eerste opzet van de BD heeft de Tweede Kamer gevraagd naar aandacht voor: (i) het beleidsterrein van non-proliferatie en de rol van IAEA daarbij; (ii) de rol van OPCW in relatie tot de non-proliferatie van chemische en biologische wapens; (iii) opvolging van de lessen en aanbevelingen uit de BD van 2009; (iv) verschillen in implementatie van de EUGS door de EU-lidstaten en de impact daarvan op het Nederlandse wapenexportbeleid; en (v) de Nederlandse inzet om op EU-niveau te komen tot een krachtiger, strenger en meer geharmoniseerd Europees wapenexportbeleid (KST 31271-19, 2015).

3.2 Inhoudelijke afbakening

De paragrafen hieronder geven een samenvatting van de voornaamste aandachtspunten voor Nederland en lichten toe wat de focus van de BD m.b.t. deze onderwerpen zal zijn. Tabel 3.1 geeft aan waar de BD zich m.b.t. deze onderwerpen op zal focussen.

3.2.1 Het ATT (a, b, d)

Zowel het kabinet als de Tweede Kamer zijn gedurende de evaluatieperiode grote voorstanders geweest van de totstandkoming van het ATT. Zoals artikel 1 van het verdrag aangeeft moet het ATT *'the highest possible common international standards for regulating or improving the regulation of the international trade in conventional arms'* vastleggen, illegale wapenhandel helpen voorkomen, en zorgen voor meer transparantie in de wapenhandel. Daarmee komt het ATT ten goede van de internationale stabiliteit en rechtsorde. Voor het Nederlandse bedrijfsleven geldt dat met zo'n verdrag er een wereldwijd *level playing field* kan komen dat verder gaat dan de EU.³⁵ In de onderhandelingen over het ATT was de opname van *dual-use* goederen met een militair eindgebruik, kleine en lichte wapens en munitie een belangrijk punt voor Nederland. Verder hechtte Nederland veel belang aan een verplichting om de wapenexport te toetsen aan criteria vergelijkbaar met die van het EUGS en aan het verschaffen van meer transparantie in de rapportage.³⁶ Omdat veel landen de noodzaak van het ATT niet inzagen heeft Nederland seminars met ngo's³⁷ georganiseerd en haar bilaterale contacten aangesproken om zo meer internationale steun voor het verdrag te vergaren. Daarnaast heeft Nederland zoveel mogelijk in EU-verband geopereerd en deel genomen aan de onderhandelingen om de gezamenlijke EU inzet te bepalen.³⁸

Nederland beschouwt de ondertekening van het ATT op 2 april 2013 (in werking getreden op 24 december 2014) als een succes.³⁹ Het moet echter geen papieren werkelijkheid blijven maar zal effect moeten hebben op de wapenhandel (KST 22054-259, 2015: 14). Nederland wil daarom zo veel mogelijk landen over de streep te trekken om het ATT te ondertekenen, te ratificeren en uit te voeren en vindt het belangrijk dat er een *implementing support office* komt.⁴⁰ Het kabinet heeft een bijdrage gegeven aan de *UN Trust Facility Supporting Cooperation on Arms Regulation* en co-financiert het onderzoek naar de stappen die staten moeten zetten om de bepalingen van het ATT ten uitvoer te leggen. Nederland is ook voorstander van EU-steun aan landen bij implementatie van het verdrag.

3.2.2 Het NPT, het IAEA en het NPDI (a, b, d)

Voor Nederland is het NPT de kern van het internationaal juridisch kader voor een inhoudelijk en inclusief proces van ontwapening en de hoeksteen van het mondiale bouwwerk op het gebied van ontwapening en non-proliferatie. In 2010 en 2015 zijn toetsingsconferenties van het verdrag gehouden waaraan Nederland deelnam, zowel aan de conferenties zelf als de voorbereidingen daarvoor. Opereren in EU verband werd daarbij belangrijk gevonden, ook al was dit geen eenvoudige zaak, naast samenwerking met het maatschappelijk middenveld.⁴¹ Daarnaast zijn het NPDI en de Vienna Group of 10 belangrijke kaders voor internationale samenwerking en dialoog.

³⁵ Zie o.a. KST 137523, 2009: 29,33; KST 22054-177, 2011: 24; KST 22054-203, 2012: 17; KST 22054-220, 2013.

³⁶ Zie o.a. KST 22054-203, 2012: 17; KST 22054-211, 2013; KST 22054-216, 2013: 25; KST 22054-230, 2013: 14.

³⁷ Samengewerkt wordt met IKV Pax Christi, Amnesty International, Saferworld, United Nations University en Oxfam Novib.

³⁸ Zie o.a. KST 22054-146, 2009: 20; ah-tk-20102011-1672, 2011; KST 22054-203, 2012: 17; KST 22054-235, 2013.

³⁹ KST 22054-235, 2013. Tegelijk betreft Nederland het dat handgranaten en andere militaire explosieven niet expliciet onder de reikwijdte van het verdrag vallen en dat er onvoldoende steun was voor het voorstel dat landen hun rapporten over afgegeven exportvergunningen en de import van wapens openbaar maken.

⁴⁰ KST 22054-230, 2013: 17, 30; KST 22054-242, 2014: 14; KST 22054-259, 2015: 14. Nederland stemt in de jaren 2013-2015 ook voor resoluties in de 1^e Commissie van de VN die dit moeten stimuleren.

⁴¹ Zie o.a. KST 130823, 2009; KST 133764, 2009: 3, 4; KST 32123-V-81, 2010: 4; KST 33783-16, 2015.

De prioriteiten m.b.t. het NPT zijn voor Nederland in de loop der jaren:

- Verdere versterking van het NPT, de juridische basis daarvan en betere naleving van het verdrag, inclusief effectief optreden van de internationale gemeenschap bij niet naleving.⁴² Daarbij dienen de drie pijlers van het NPT – non-proliferatie, ontwapening en vreedzaam gebruik van nucleaire technologie – gelijke aandacht te krijgen.⁴³ Ter versterking van het NPT stelsel pleit Nederland sinds jaar en dag voor bespoediging van de inwerkingtreding van het CTBT en van de totstandkoming van een FMCT. Dit komt ook tot uiting in het Nederlandse stemgedrag in de 1^e Commissie van de AVVN m.b.t. resoluties op deze onderwerpen.⁴⁴
- Opvolging en implementatie van het *Action Plan* dat tijdens de toetsingsconferentie van 2010 is aanvaard en dat aan de basis ligt van het NPDI initiatief.
- Betrokkenheid van de kernwapenstaten in het onderhandelingsproces, ‘gebaseerd op wederzijds begrip en onderling vertrouwen met concrete stappen’ is essentieel.⁴⁵ Nederland wil daarbij als bruggenbouwer fungeren tussen kernwapenstaten en andere landen en zo bijdragen aan het bereiken van consensus (KST 33783-2, 2015).

Nederland vindt dat het IAEA een essentiële rol speelt in het voorkomen van nucleaire proliferatie: de organisatie ziet er onder andere op toe dat landen die het NPT hebben geratificeerd dit ook daadwerkelijk naleven (KST 31271-19, 2015). Centraal daarbij staat het waarborgensysteem van het IAEA. Het gaat daarbij enerzijds om de zogenoemde Algemene Waarborgovereenkomsten (*Comprehensive Safeguards Agreement – CSA*) die landen met het IAEA sluiten en anderzijds om het Additioneel Protocol dat de CSA aanvult en het IAEA meer autoriteit geeft om te verifiëren of een land haar verplichtingen nakomt. Samenwerking in EU-verband wordt ook hier belangrijk gevonden. Nederland hecht daarnaast belang aan de verificatie- en *safeguards* taken van het IAEA. Versterking van het waarborgensysteem, bevordering van naleving en handhaving van de regels op non-proliferatieterrein door de internationale gemeenschap en universalisering van het Additioneel Protocol zijn daarbij prioritair.⁴⁶

3.2.3 Het CWC en OPCW (a, b, c)

Nederland beschouwt het CWC als een essentieel onderdeel van het internationale systeem van non-proliferatie van massavernietigingswapens. Daarnaast is Nederland gastland van de OPCW, de organisatie die toeziet op de juiste toepassing en handhaving van de bepalingen van het CWC. De prioriteiten m.b.t. het CWC en OPCW zijn voor Nederland in de loop der jaren⁴⁷:

- Universele ondertekening en naleving van het CWC en de vernietiging van chemische wapens wereldwijd, i.e. het uitdragen van de doelstellingen van het CWC in relevante fora.⁴⁸
- Ondersteuning van landen bij de uitvoering van het CWC. Nederland hecht belang aan de trainingsactiviteiten van het Technical Secretariat van de OPCW waarvoor met name via de EU fondsen worden beschikbaar gesteld.
- Ontwikkelingen rond het chemische wapenprogramma in Syrië en de rol van OPCW bij de vernietiging van de voorraden.

⁴² Zie o.a. KST 130823, 2009; KST 141346, 2010: 2; KST 33694-2, 2013; KST 33783-6, 2014: 7; KST 33783-20, 2015: 15.

⁴³ KST 32123-V-81, 2010: 1; KST 33783-22, 2015: 11.

⁴⁴ Er is dan ook Nederlandse steun voor de resoluties in de 1^e Commissie van de AVVN op deze punten. Zie o.a. KST 134207, 2009: 9; KST 26150-88, 2010: 5; KST 26150-102, 2011: 2; KST 26150-117, 2012: 1; KST 26150-132, 2013: 5; KST 26150-139, 2014: 3; KST 26150-144, 2015: 5. Het Nederlandse stemgedrag m.b.t. andere resoluties op het punt van nucleaire ontwapening is gevarieerder.

⁴⁵ KST 33783-15, 2015; Ministerie van Buitenlandse Zaken, 2016.

⁴⁶ KST 32123-V-2, 2009: 81; KST 32123-V-81, 2010: 3; KST 32500-V-2, 2010: 30; KST 33783-20, 2015: 16.

⁴⁷ In de jaren 2009-2011 werd verder specifiek gerefereerd naar bijdragen aan de vernietiging van chemische wapens in Rusland en voormalige Sovjetrepublieken. Dit blijft buiten deze BD.

⁴⁸ MvT 2009: 67; MvT 2010: 81; MvT 2011: 29.

- Tegen de achtergrond van vernietiging van meer dan 85% van de voorraden van chemische wapens, de rol van OPCW in de toekomst en de wijze van financiering van OPCW voor haar kerntaken.

3.2.4 Exportcontrolebeleid van strategische goederen (a, c, d)

In de uitvoering van het nationale exportcontrolebeleid, waarvoor Nederland een eigen verantwoordelijkheid heeft, spelen de op Europees niveau afgestemde beleidskaders voor militaire en *dual-use* goederen een cruciale rol. Zowel het nationale als het EU beleid staan frequent in het middelpunt van de belangstelling, zowel in de Tweede Kamer als daarbuiten.

De volgende punten zijn van belang voor het **nationale** exportcontrolebeleid⁴⁹:

- de interpretatie van de op EU niveau overeengekomen beoordelingscriteria;
- de afweging die daarbij wordt gemaakt tussen veiligheid en handelsbelangen, het nakomen van internationale verplichtingen en afspraken op het gebied van non-proliferatie;
- het eerder genoemde *level playing field* voor het Nederlandse bedrijfsleven; en
- de wijze waarop Nederland en andere EU-lidstaten sinds 2011 omgaan met aanvragen voor exportvergunningen naar specifieke (gevoelige) bestemmingen, zoals landen in het Midden-Oosten.

Op **EU-niveau** was de verwachting dat met de introductie van het EUGS in 2008 en de *dual-use* verordening uit 2009 de lidstaten verder 'naar elkaar toe zouden groeien' in de uitvoering van hun exportcontrolebeleid.⁵⁰ In praktijk blijkt echter dat dit met slechts kleine stapjes gaat, reden waarom Nederland zich blijft inzetten op verdere harmonisatie.⁵¹ Prioriteiten daarbij zijn⁵²:

- Meer eenduidige operationalisering en interpretatie van de EUGS criteria en van de '*best practices*' die in de EUGS Gebruikersgids zijn opgenomen.
  - Betere en tijdige informatie uitwisseling en notificatie op COARM niveau over zowel afgewezen vergunningen (*denials*) als verleende vergunningen, in het bijzonder voor landen waar ernstige mensenrechtenschendingen plaatsvinden of waar sprake is (geweest) van een militaire machtsovername, post-embargolanden en een beperkt aantal specifieke, gevoelige bestemmingen.
  - Een minder vrijblijvende omgang met het overnemen van elkaars beslissingen om *geen* militaire goederen en technologie te exporteren (i.e. versterking van het zogenoemde *no-undercut* principe).
  - De verdere ontwikkeling van een gezamenlijk exportcontrolebeleid voor *dual-use* goederen, als vervolg op het EU verordening voor de exportcontrole op *dual-use* goederen uit 2009, inclusief aanpassing en versterking van de reikwijdte van de EU *dual-use* verordening en de lijst van goederen die daaraan is gehecht, echter zonder dat dit leidt tot meer regeldruk.
  - De omgang met en verdere ontwikkeling van een (gezamenlijk) exportcontrolebeleid voor *New and Evolving Technologies of Intangible Transfers of Technology* (ITT), zoals virussen, technologie of kennis, die de productie van chemische, biologische en cyberwapens kunnen bevorderen.
- Discussies hierover vinden ook plaats binnen de OPCW en diverse exportcontroleregimes.

In het streven naar meer harmonisatie blijft het kabinet echter van mening dat niet getornd moet worden aan de nationale competentie en verantwoordelijkheid van de lidstaten om

⁴⁹ Zie o.a. KST 137523, 2009: 29; KST 22054-160, 2010; KST 22054-164, 2011: 23-24; KST 22054-200, 2012: 14-15; KST 22054-210, 2013: 16-17; KST 22054-242, 2014: 14-15; KST 22054-259, 2015: 16, 18-19; KST 22054-274, 2016: 19, 24.

⁵⁰ KST 22054-190, 2012: 16; KST 22054-230, 2013: 23; KST 22054-216, 2013: 25-26.

⁵¹ Zie o.a. KST 22054-177, 2011: 21; KST 22054-190, 2012: 17, 18; KST 22054-216, 2013: 25; KST 22054-249, 2014; KST 22054-259, 2015: 14; KST 22054-270, 2016.

⁵² Zie o.a. KST 127858, 2009; KST 22112-1225, 2011; KST 22054-190, 2012: 17; KST 22054-210, 2013: 11; KST 22112-1859, 2014; KST 22054-259, 2015: 10-11; KST 22054-270, 2016.

exportvergunningaanvragen goed te keuren of af te wijzen en dat deze niet bij de EC of een onafhankelijke Europese wapenexportautoriteit neer moet worden gelegd.⁵³ Tot slot spelen de hiervoor genoemde prioritaire exportcontroleregimes (MTCR, NSG, WA en AG⁵⁴) een belangrijke rol bij het maken van internationale afspraken over vergunningplichtige strategische goederen. Via de Europese regelgeving zijn deze afspraken van invloed op het Nederlandse exportcontrolebeleid.

3.2.5 Samenvatting/overzicht afbakening

Zoals blijkt uit hoofdstuk 2 heeft een aantal algemene kenmerken het beleid m.b.t. operationele doelstelling 2.3 gekarakteriseerd: i.e. (i) versterking van de internationale rechtsorde; (ii) de universele ondertekening en ratificatie van internationale verdragen en afspraken (universalisering); (iii) (harmonisatie van de) naleving van deze verdragen en afspraken; (iv) en transparantie. Deze vier thema's zijn leidraad bij het bepalen van de prioritaire onderwerpen van de BD in tabel 3.1.

Tabel 3.1 Samenvatting van de focus van de beleidsdoorlichting per thema

Thema	ATT	NPT en IAEA	CWC en OPCW	Exportcontrolebeleid
Versterking internationale rechtsorde	Pleidooi voor de totstandkoming van het ATT dat wapenhandel moet reguleren	Versterking van de drie pijlers van het NPT-stelsel	De (toekomstige) rol van de OPCW in non-prolifерatie van chemische wapens	Verdere ontwikkeling EU exportcontrolebeleid voor strategische goederen
Universalisering	Zoveel mogelijk landen dienen het ATT te ondertekenen en te ratificeren	Universalisering van het waarborgensysteem van het NPT (incl. CSA en Additioneel Protocol)	Universele ondertekening CWC	Harmonisatie bij de interpretatie van het EUGS criteria en de <i>dual-use</i> verordening
(Harmonisatie) van de naleving	Het ATT moet geïmplementeerd worden en uiteindelijk effect hebben op de internationale wapenhandel	Betere naleving van het NPT en effectief optreden van de internationale gemeenschap en IAEA bij niet-naleving – met specifieke aandacht voor de opvolging en implementatie van het NPT Action Plan (2010)	Universele naleving van de CWC – met speciale aandacht voor Syrië – en ondersteuning van landen bij uitvoering van de CWC (via OPCW)	Meer eenduidige uitvoering van de criteria voor de export van strategische goederen – met specifieke aandacht voor het Midden-Oosten – en minder vrijblijvendheid bij het overnemen van <i>denials</i> door de EU-lidstaten
Transparantie	Het ATT moet zorgen voor meer transparantie in de wapenhandel en meer transparantie in de rapportage daarover			Betere en tijdige informatie uitwisseling over afgegeven en geweigerde exportvergunningen tussen de EU-lidstaten

⁵³ Zie o.a. KST 22054-200, 2012: 12, 20, 21; KST 22054-216, 2013: 15, 16, 26, 32; KST 22054-249, 2014; KST 34103-3, 2015. Belangrijkste redenen voor deze positie: (i) wapenexport raakt aan de nationale veiligheid en dat is de verantwoordelijkheid van de lidstaten; (ii) het staat op gespannen voet met de bevoegdheidsverdeling tussen de EU en de lidstaten in een niet-gecommunautariseerd buitenland beleid; (iii) het leidt niet vanzelfsprekend tot een strengere toetsing; (iv) de verwachting dat het weerstand bij andere lidstaten zal oproepen (KST 22054-216, 2013: 32; KST 22054-230, 2013: 16; KST 34103-3, 2015; KST 22054-230, 2013: 15).

⁵⁴ Het ZC is aangemerkt als posterioriteit door DVB en zal daarom niet worden meegenomen in deze BD.

4. Vraagstelling en methoden van onderzoek

De beleidsdoorlichting beoogt inzicht te verschaffen in de manier waarop het ministerie van Buitenlandse Zaken in de periode 2009-2016 uitvoering heeft gegeven aan het beleid zoals dat voor de verschillende facetten van operationele doelstelling 2.3 is geformuleerd. Op basis daarvan zullen aandachtspunten worden geïdentificeerd die van nut kunnen zijn voor toekomstig beleid en de uitvoering daarvan. De centrale onderzoeksvragen van deze BD luiden daarmee als volgt:

Centrale onderzoeksvragen

- *Hoe heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken uitvoering gegeven aan het beleid op het terrein van ontwapening, wapenbeheersing en de non-proliferatie van massavernietigingswapen en aan welke resultaten heeft het bijgedragen?*
- *Hoe heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken uitvoering gegeven aan het exportcontrolebeleid voor strategische goederen en aan welke resultaten heeft het op dit terrein bijgedragen?*

Voor beantwoording van deze centrale onderzoeksvragen zullen de volgende specifieke onderzoeksvragen worden beantwoord. Deze vragen volgen de systematiek van de RPE (2014) maar zijn gespecificeerd voor het beleidsterrein van deze BD. Waar nodig worden de vragen gevolgd door een korte toelichting en specificatie.

Motivering van het gevoerde beleid

1. *Wat waren de aanleiding en motivering van het beleid m.b.t. operationele doelstelling 2.3 en de hiermee beoogde doelen?*
  - 1.1 *Wat zijn sinds 2009 de voornaamste internationale ontwikkelingen geweest op de beleidsterreinen die door operationele doelstelling 2.3 wordt bestreken?*
  - 1.2 *Waarom en hoe heeft het ministerie van Buitenlandse Zaken op deze ontwikkelingen gereageerd in haar beleid en welke doeleinden heeft zij zich daarbij gesteld?*

Toelichting

Bij beantwoording van vraag 1.1 wordt gekeken naar de voornaamste internationale ontwikkelingen die zich in relatie tot het beleidsterrein van operationele doelstelling 2.3 hebben voorgedaan sinds 2009 en de invloed die deze hebben gehad op het denken over ontwapening, wapenbeheersing en non-proliferatie en de export van strategische goederen. Bij beantwoording van vraag 1.2 zal worden nagegaan of en zo ja hoe het BZ-beleid aan verandering onderhevig is geweest als gevolg van de veranderingen in de internationale context waarin Nederland opereert. Meer specifiek gaat het hier om:

- Een reconstructie en analyse van het overkoepelende BZ-beleid zoals dat in de jaren 2009-2016 voor operationele doelstelling 2.3 is geformuleerd.
- Een reconstructie en analyse van de voornaamste ontwikkelingen in het EU-beleid m.b.t. de prioritaire onderwerpen van deze BD en van de rol die BZ heeft gespeeld bij de totstandkoming daarvan.⁵⁵ De BD richt zich op de Nederlandse prioriteiten zoals beschreven in paragraaf 3.2.
- Een reconstructie en analyse van het BZ-beleid m.b.t. de prioritaire onderwerpen van deze BD en in lijn met de in tabel 3.1 aangegeven focus.⁵⁶ Samenwerking op EU niveau en Nederlands

⁵⁵ Daarbij wordt gedacht aan relevante ontwikkelingen in: (i) het gemeenschappelijk buitenland en veiligheid beleid (GBVB); (ii) de EU-Veiligheidsagenda, -beleid en -strategie; (iii) de EU-strategie ter bestrijding van de verspreiding van massavernietigingswapens; (iv) het EU beleid m.b.t. de controle op de export van wapen materieel en *dual-use* goederen; (v) de EU-strategie voor de defensie-industrie en (vi) de EU-strategie ter bestrijding van de illegale accumulatie van en handel in handvuurwapens en lichte wapens en de munitie daarvoor.

stemgedrag in de 1^e Commissie van de AVVN zijn daarbij terugkerend thema's. Bij deze beleidsreconstructie wordt specifiek aandacht besteed aan het volgende:

Internationale rechtsorde

- De Nederlandse positie en inzet bij de totstandkoming van het ATT, bij versterking van het NPT-stelsel en de gedachten over de toekomstige rol van OPCW.
- De positie en inzet van Nederland binnen de verschillende prioritaire exportcontroleregimes (MTCR, NSG, WA en AG), met name t.a.v. de onderhandelingen over de lijsten van vergunningplichtige goederen.

Universalisering

- De Nederlandse positie en inzet voor de universalisering van het ATT, CWC en NPT alsmede de CSA en het Additioneel Protocol van het NPT. Daarbij wordt specifiek gekeken naar de Nederlandse inzet en prioriteiten tijdens de verschillende (toetsings)conferenties en de voorbereidingen daarop voor deze verdragen.⁵⁷

(Harmonisatie van de) naleving

- De Nederlandse positie en inzet m.b.t. de uitvoering van het NPT Action Plan (2010).
- De belangrijkste ontwikkelingen in het Nederlandse exportcontrolebeleid voor strategische goederen en de grondslagen daarvoor, inclusief de aandachtspunten van de BD 2009 en de opvolging die daaraan is gegeven door opeenvolgende kabinetten⁵⁸
- De Nederlandse doelstellingen en inzet op Europees niveau op dit terrein, met specifieke aandacht voor het beleid t.a.v. landen in het Midden-Oosten.

Transparantie

- De Nederlandse positie en inzet voor meer transparantie in het kader van het ATT en het exportcontrolebeleid op Europees niveau.

Paragraaf 5.3 geeft meer details en duidt *hoe* deze vragen worden beantwoord.

Het beleidsterrein en de bijbehorende uitgaven

2.1 Met welke financiële middelen is de beleidsuitvoering gepaard gegaan en hoe is deze onderbouwd?

2.2 Welke instrumenten heeft Nederland in de verschillende internationale fora gebruikt en welke strategische keuzes heeft het daarbij gemaakt?

2.3 In welke mate werkt Nederland daarbij samen met andere partners – zowel staten als andere organisaties⁵⁹ – en welke strategische keuzes liggen daaraan ten grondslag?

2.4 Welke rol spelen de internationale partnerschappen waarvan Nederland deel uitmaakt voor de positie die Nederland in de verschillende internationale fora inneemt?

⁵⁶ In deze reconstructie van het beleid zal ook het debat over het zogenoemde 'humanitarian initiative' en het instellen van een kernwapenverbod en de Nederlandse positie m.b.t. deze onderwerpen beschreven worden.

⁵⁷ Het gaat hierbij om: (i) de voorbereidende conferenties (2012, 2013) en de Conferences of State Parties (2015-2016) voor het ATT; (ii), de voorbereidende en toetsingsconferenties van het NPT (2010 en 2015) en (iii) de derde review conferentie van het CWC van 2013.

⁵⁸ Hierbij kan verder worden gedacht aan: (i) afspraken gemaakt op het niveau van de EU, van de VN en binnen de verschillende exportcontroleregimes; (ii) veranderingen die zich hebben voorgedaan in de internationale context waarin Nederland opereerde in de jaren 2009-2016; (iii) ontwikkelingen in het algemene Nederlandse vrede- en veiligheidsbeleid.

⁵⁹ Bij andere partijen wordt ook gedacht aan Nederlandse kennisinstellingen en nationale en internationale ngo's. Zie ook voetnoot 36 op pagina 15.

2.5 Is de Nederlandse inzet in die verschillende internationale fora coherent en in lijn met andere onderdelen van het Nederlandse buitenlandbeleid (inclusief het internationale mensenrechtenbeleid)?

Toelichting

Bij operationele doelstelling 2.3 gaat vooral om de inzet van menskracht via diplomatieke kanalen in verschillende internationale fora. Medewerkers van het ministerie van BZ in Den Haag en permanente vertegenwoordigingen (PVs) in het buitenland nemen deel aan multilaterale en bilaterale overleggen, formele en informele samenwerkingsverbanden, voeren demarches uit, en dragen bij aan *side events*, *working papers* en *non-papers*. In de keten van het exportcontrolebeleid spelen ook ambtenaren van andere overheidsinstanties (zoals genoemd in paragraaf 2.2) een cruciale rol. Daarbij opereert Nederland in veel gevallen niet alleen maar samen met andere landen of als onderdeel van een breder verband (zoals de Europese Unie).

Waar het gaat om dergelijke partnerschappen zal de BD, voortbouwend op wat hierboven is gesteld, daarom speciale aandacht besteden aan de verschillende exportcontroleregimes, het NPDI, de Vienna Group of 10, de Europese Unie en haar verschillende raads werkgroepen, en de 1^e Commissie van de AVVN.

Paragraaf 5.4 geeft een nadere uitleg van hoe deze vragen worden beantwoord.

Doeltreffendheid van het gevoerde beleid⁶⁰

3. *Wat is bekend over de resultaten van het beleid dat m.b.t. operationele doelstelling 2.3 is gevoerd en de mogelijke neveneffecten daarvan?*

3.1 *Zijn de geboekte resultaten op het terrein van ontwapening, wapenbeheersing en non-proliferatie van massavernietigingswapens in lijn met de daarvoor gestelde doeleinden?*

3.2 *Zijn de resultaten van het gevoerde beleid in termen van gerealiseerde en niet-gerealiseerde verkopen van strategische goederen in overeenstemming met de beleidsuitgangspunten van het exportcontrolebeleid en de in EU-verband gemaakte afspraken?*

3.3 *Wat is bekend van mogelijke neveneffecten die zich hebben voorgedaan als gevolg van het gevoerde beleid?*

Toelichting

Tabel 3.1 geeft de focus van de BD aan de hand van een aantal kenmerken van het beleid dat m.b.t. operationele doelstelling 2.3 is gevoerd. Deze vormt ook de basis voor specifieke onderzoeksvragen die op het punt van doeltreffendheid worden beantwoord (zie tabel 4.1). Daarbij zal consequent aandacht worden besteed aan de Nederlandse bijdrage aan de ontwikkelingen en bereikte resultaten.

Tabel 4.1 Specifieke onderzoeksvragen t.a.v. doeltreffendheid per thema

Kenmerk	Thema
Versterking internationale rechtsorde	ATT - Hoe verhoudt de totstandkoming van het ATT zich tot de Nederlandse doelstellingen ten aanzien van het verdrag?
	NPT en IAEA - In hoeverre is het NPT-stelsel de afgelopen jaren versterkt en hoe verhoudt zich dit tot de Nederlandse doelstellingen?
	Exportcontrolebeleid - Welke ontwikkeling heeft het Europees exportcontrolebeleid voor strategische goederen doorgemaakt en hoe verhoudt deze zich tot de Nederlandse

⁶⁰ 'Doeltreffendheid of effectiviteit betreft de mate waarin de directe resultaten van de ontplooiende activiteiten, de output, bijdragen aan de (duurzame) realisatie van de beleidsdoelstelling(en), dat wil zeggen de outcome' (IOB, 2009: 18).

	doelstellingen?
Universalisering	<p>ATT - Wat is de stand van zaken m.b.t. de universalisering van het ATT?</p> <p>NPT en IAEA - Wat is de stand van zaken m.b.t. universalisering van de CSA en het Additioneel Protocol?</p> <p>CWC en OPCW - Wat is de stand van zaken m.b.t. de universalisering van het CWC?</p>
(Harmonisatie) van de naleving	<p>ATT - Wat is de stand van zaken m.b.t. de implementatie van het ATT?</p> <p>NPT en IAEA - Wat waren de uitkomsten van de NPT toetsingsconferenties van 2010 en 2015 en hoe verhouden deze zich tot de Nederlandse doelstellingen? Wat zijn de resultaten van het NPT Action Plan en hoe verhouden deze zich tot de Nederlandse doelstellingen?</p> <p>CWC en OPCW - Welke resultaten heeft OPCW geboekt bij de implementatie van het CWC in het algemeen en in Syrië in het bijzonder? Hoe verhouden deze zich tot de Nederlandse doelstellingen?</p> <p>Exportcontrolebeleid - In verhouding tot andere EU-lidstaten, hoe heeft Nederland de EUGS criteria en de <i>dual-use</i> verordening in de evaluatieperiode in praktijk gebracht, met name in relatie tot Egypte en Jemen/Saoedi-Arabië/de VAE?</p> <ul style="list-style-type: none"> - Welke factoren verklaren deze ontwikkelingen en mogelijke verschillen tussen EU-lidstaten? - Hoe heeft de Nederlandse export van strategische goederen zich ontwikkeld, in algemene zin en naar bovengenoemde landen in het bijzonder? Hoe verhoudt dit zich tot (soortgelijke) exporten van andere EU-lidstaten? - Welke factoren verklaren deze ontwikkelingen en mogelijke verschillen tussen EU-lidstaten? - Wat is bekend over de effecten van het door Nederland gevoerde exportcontrolebeleid voor het Nederland bedrijfsleven?
Transparantie	<p>ATT - Op welke wijze zorgt het ATT voor meer transparantie en welke bijdrage heeft Nederland hieraan geleverd?</p> <p>Exportcontrolebeleid - Hoe transparant is de uitvoering van het Nederlandse exportcontrolebeleid en hoe verhoudt dit zich tot andere EU-lidstaten?</p>

M.b.t. het exportcontrolebeleid wordt, zoals aangegeven, aandacht besteed aan een selectie van landen in het Midden-Oosten. Deze keuze wordt als volgt verklaard: (i) het Nederlandse exportbeleid t.a.v. deze landen heeft veel aandacht gekregen in de Tweede Kamer en daarbuiten; (ii) dit beleid is – in samenhang met het bredere Nederlandse buitenlandbeleid – in de evaluatieperiode ook aan verandering onderhevig geweest; (iii) de export naar deze landen is frequent onderwerp van debat geweest in de EU raads werkgroepen voor *dual-use* en COARM; (iv) vooronderzoek maakt duidelijk dat internationale ontwikkelingen hun stempel hebben gedrukt op het Europese beleid ten aanzien van deze landen maar dat de EU-lidstaten verschillend omgaan met de gemaakte afspraken. Gerefereerd wordt naar Jemen en Saoedi-Arabië en de VAE gezien de betrokkenheid van de laatste twee landen bij de burgeroorlog in Jemen.

Samenwerking op EU-niveau en het Nederlandse optreden in de 1^e Commissie van de AVVN zijn daarnaast een terugkerend onderwerp van onderzoek.⁶¹ Paragraaf 5.5 geeft nadere uitleg van *hoe* deze vragen worden beantwoord.

Doelmatigheid van het gevoerde beleid⁶²

4. Wat is bekend over de doelmatigheid van de beleidsuitvoering?

⁶¹ M.b.t. het Nederlandse optreden in de 1^e Commissie van de AVVN wordt gekeken naar door Nederland (mede) geïnitieerde resoluties, de samenwerking die is gezocht met andere landen en het Nederlandse stemgedrag in de jaren 2009-2016. Onderzoek vindt plaats op basis van VN-documenten, analyse van dossiers en aanvullende interviews.

⁶² 'Doelmatigheid of efficiëntie verwijst naar de mate waarin de behaalde directe resultaten van een activiteit, de output, opwegen tegen de kosten van de gekozen middelen, de input, en de manier waarop zij zijn ingezet' (IOB, 2009: 17).

- 4.1 *Wat is bekend over de uitvoeringskosten gerelateerd aan de uitvoering van operationele doelstelling 2.3?*
- 4.2 *Wat was de Nederlandse inzet op doelmatigheid in de bestuursvergaderingen en jaarlijkse bijeenkomsten van lidstaten van IAEA en OPCW en wat is bekend over de opvolging die daaraan is gegeven?*

Toelichting

Zoals hierboven is opgemerkt gaat het bij operationele doelstelling 2.3 vooral om de inzet van menskracht bij onderhandelingen in verschillende internationale fora en bij de uitvoering van het exportcontrolebeleid . Gegeven het attributieprobleem is het niet mogelijk om te bepalen of met meer of minder financiële en menselijke input andere onderhandelingsresultaten zouden zijn gerealiseerd. Wel is het mogelijk om apert inefficiënte inzet van middelen, zoals duplicatie of achteraf onjuiste timing van inspanningen te beschrijven en om een indruk te geven van het aantal mensen dat zich met het beleidsterrein bezig houdt en de rolverdeling daartussen. Voor het exportcontrolebeleid zal de BD in dit verband vooral leunen op recent onderzoek van de Audit Dienst Rijk.

Omdat de inzet van financiële middelen voor operationele doelstelling 2.3 grotendeels beperkt is gebleven tot verdragsrechtelijke bijdragen aan de VN , is ervoor gekozen de doelmatigheidsvraag mede te richten op de Nederlandse bijdragen aan IAEA en OPCW. Dit past ook binnen de aandacht voor meer doelmatigheid in het bredere Nederlandse beleid vis-à-vis de VN.

Paragraaf 5.6 geeft uitleg over deze *hoe* deze vragen worden beantwoord.

Verhogen van de doelmatigheid en doeltreffendheid

5. *Welke lessen kunnen getrokken worden voor toekomstig beleid?*

Verkenning van beleidsopties bij minder beschikbare middelen

6. *Welke beleidsopties zijn er indien er significant minder middelen (20%) beschikbaar zijn?*

Toelichting

Conform eerder gemaakte afspraken zal deze vraag door de betrokken beleidsdirecties (DVB/NW, DVB/Wapenexport en IMH/ESG) worden beantwoord.

5. Onderzoekopzet, -methoden en beperkingen

5.1 Algemeen

De beleidsdoorlichting is primair gestoeld op kwalitatief onderzoek. Dit bestaat voornamelijk uit dossier- en literatuurstudies en interviews. Hieronder volgt een uitleg van de methoden die voor de verschillende elementen van de BD zullen worden gebruikt (tabel 5.1 geeft een samenvatting daarvan).

Bureau- en literatuurstudie betreft een breed scala aan documenten. Zonder uitputtend te zijn, gaat het hier met name om de volgende bronnen:

- Parlementaire documenten (Kamerbrieven, Kamervragen en -moties, verslagen van Algemeen en Schriftelijke Overleggen, rapportage over de export van strategische goederen, etc.)
- Beleidsdocumenten van de Europese Commissie en EDEO, Raadsverslagen, en documentatie van het Europees Parlement.⁶³
- VN-documentatie (inclusief verslagen van de 1^e Commissie van de AVVN en toetsingsconferenties, jaarrapportages van IAEA en OPCW, verslagen van vergaderingen, resoluties etc.).
- BZ dossiers (waaronder dossiers betreffende de afhandeling van vergunningsaanvragen voor strategische goederen).
- Documentatie van exportcontroleregimes en informele samenwerkingsverbanden (zoals het NPDI).
- Berichtenverkeer van de Rijksoverheid.
- Academische en 'grijze' literatuur.

Ter aanvulling op de literatuur- en bureaustudie worden *semigestructureerde interviews* gehouden. Deze dragen bij aan een beter begrip van het beleid en het samenspel van verschillende actoren en instrumenten, en verschaffen informatie over de inzet en uitkomsten van het beleid. Interviews dragen ook bij aan het trianguleren van de verzamelde data. Met te interviewen personen zullen afspraken worden gemaakt over de wijze van verslaglegging en eventuele goedkeuring van gespreksverslagen.

Interviews zullen worden gehouden met (voormalige) vertegenwoordigers van de in paragraaf 2.2 verantwoordelijke Nederlandse actoren en staf van Nederlandse maatschappelijke organisaties en kennisinstellingen. In Den Haag zullen daarnaast interviews met vertegenwoordigers van OPCW worden gepland en staf van de Permanente Vertegenwoordiging (PV) van een selectie van andere lidstaten. Buiten Nederland zijn interviews voorzien met vertegenwoordigers van:

Plaats	Vertegenwoordigers van
Brussel	Europese instellingen, i.e. EDEO, EC, en medewerkers van andere lidstaten die deelnemen aan de EU raads werkgroepen COARM, CODUN, CONOP en <i>dual-use</i> . ⁶⁴
Geneve	VN-organisaties als UNODA en UNIDIR, de Nederlandse ontwapeningsambassadeur, vertegenwoordigers van een selectie van andere VN lidstaten die zich met het beleidsterrein van operationele doelstelling 2.3 bezig houden (inclusief de leden van het

⁶³ Het EP speelt een beperkte rol in het geheel, maar neemt soms relevante resoluties aan, overziet de implementatie van het EUGS door de lidstaten of brengt onderwerpen onder de (publieke aandacht). Een voorbeeld hiervan betreft het wapenembargo tegen Saudi-Arabië.

⁶⁴ Nagegaan zal ook worden wat de rol is van het Politiek en Veiligheidscomité (*Political and Security Committee, PSC*) dat op ambassadeursniveau opereert en de daaraan gekoppelde Nicolaidis-groep. Waar nodig zal deze in de BD worden beschreven.

	NPDI).
Wenen	IAEA, de Nederlandse PV en staf van de PV van een selectie van andere lidstaten (o.a. behorend tot de Vienna Group of 10).

5.2 Analyse van internationale ontwikkelingen – literatuurstudie

Om een goed beeld te krijgen van de internationale context en belangrijkste ontwikkelingen op het beleidsterrein van operationele doelstelling 2.3 zal een literatuurstudie extern worden uitgevoerd die gebruik maakt van recent verschenen academische en ‘grijze’ literatuur.⁶⁵ De studie schetst een kader voor de analyse van het Nederlandse beleid, verschaft inzicht in de (context van de) eerder omschreven prioritaire onderwerpen en levert *inputs* voor de beantwoording van de onderzoeksvragen.⁶⁶ Op basis van het verrichte vooronderzoek komt IOB tot de volgende suggesties voor de thematische focus van de literatuurstudie:

- Non-proliferatie van massavernietigingswapens – (i) recente ontwikkelingen in de discussie over non-proliferatie van kernwapens (zoals de *Austrian pledge*, het verbod op kernwapens); (ii) de onderhandelingen over kernwapenarsenalen tussen de VS en Rusland in het kader van New START en de invloed daarop van factoren zoals uitbreiding van de NAVO en de ontwikkeling in Oost Oekraïne.
- Exportcontrole van strategische goederen van een selectie van EU-lidstaten – (i) het algemene beleid dat wordt gevoerd en de resultaten daarvan; (ii) het beleid dat wordt gevoerd en de resultaten daarvan m.b.t. het Midden-Oosten.⁶⁷ Aandacht wordt ook besteed aan het vraagstuk van niet-gecontroleerde wapenhandel, en de ontwikkelingen in de wapenexport op wereldniveau.
- Ontwikkelingen in het Midden-Oosten sinds 2011 – (i) de ontwikkeling en nasleep van de Arabische lente in relatie tot het wapenexportbeleid; (ii) de ontwikkelingen en huidige stand van zaken m.b.t. het chemische wapenprogramma in Syrië; (iii) de oorlog in Jemen en de betrokkenheid van de buurlanden daarin; en (iv) de rol van landen in de regio bij de bestrijding van terrorisme.

Een aparte ToR zal hiervoor worden opgesteld. De uitkomsten van de literatuurstudie zullen worden bediscussieerd met de betrokken beleidsafdelingen binnen het ministerie van Buitenlandse Zaken. Deze discussie zal een belangrijke bijdrage leveren aan de beleidsreconstructie en -analyse.

5.3 Beleidsreconstructie

Bureaustudie en interviews zullen worden gebruikt voor de beleidsreconstructie van het algemene beleid m.b.t. de huidige operationele doelstelling 2.3 en de beleidsonderdelen die centraal staan in de BD. Bureaustudie betreft Kamerstukken, interne nota's, het Berichtenverkeer etc., waar nodig aangevuld met academische en ‘grijze’ literatuur. Voor het beleid op EU niveau wordt daarnaast gebruik gemaakt van Commissie en EDEO documentatie, Raadswerkgroepverslagen en documentatie van het Europees Parlement.⁶⁸ Voor de prioritaire onderwerpen zal ook gebruik

⁶⁵ Gebruik zal worden gemaakt van o.a. de strategische monitors van HCCS Centre for Strategic Studies en Clingendael, data en rapporten van onder andere SIPRI, Carnegie en onderzoeksinstituten die deel uitmaken van het EU Non-Proliferation Consortium. Ook worden recente adviezen van de Adviesraad Internationale Vraagstukken geraadpleegd zoals Veiligheid en stabiliteit in Noordelijk Afrika, 2016; Autonome wapensystemen: de noodzaak van betekenisvolle menselijke controle, 2015; Instabiliteit rond Europa: confrontatie met een nieuwe werkelijkheid, 2015; Nederland en de Arabische regio: principieel en pragmatisch, 2014.

⁶⁶ De details voor de opzet van deze studie, die zal worden gedaan met hulp van externe deskundigen, zullen met de referentiegroep worden besproken.

⁶⁷ Een inventarisatie van het beleid van verschillende EU-lidstaten is aan de gang in opdracht van het Belgisch parlement. De studie is vermoedelijk eind 2016 beschikbaar.

⁶⁸ Het EP speelt een beperkte rol in het geheel, maar neemt soms relevante resoluties aan, overziet de implementatie van het EUGS door de lidstaten of brengt onderwerpen (zoals de wapenleveranties aan Saoedi-Arabië) onder de aandacht.

worden gemaakt van het berichtenverkeer, verslagen van (internationale) bijeenkomsten. Interviews zullen worden gehouden met (voormalige) medewerkers van de betrokken departementen en de Nederlandse PV in Genève, Wenen en Brussel, vertegenwoordigers van andere ministeries en van andere stakeholders in het beleid en externe deskundigen. Dergelijke interviews zullen ook worden gehouden met vertegenwoordigers van de Commissie en EDEO, de Nederlandse PV in Brussel plus gesprekken met vertegenwoordigers van andere EU-lidstaten. Dezelfde onderzoeksinstrumenten zullen worden gebruikt voor de rol van BZ m.b.t. het EU beleid.

5.4 Beleidsterrein en bijbehorende uitgaven

Financiële data m.b.t. operationele doelstelling 2.3 worden ontleend aan het administratiesysteem van het ministerie van Buitenlandse Zaken. De in tabel 2.1 opgenomen gegevens zullen worden geactualiseerd en nader worden beschreven. De vragen m.b.t. de instrumenten die zijn ingezet en de wijze waarop Nederland in de verschillende internationale fora samenwerkt met andere landen en andere partijen zullen voornamelijk worden beantwoord op basis van het berichtenverkeer, verslagen van bijeenkomsten, afgegeven statements en interviews met staf van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Ook zijn interviews voorzien met vertegenwoordigers van een beperkt aantal landen waarmee Nederland op één of andere manier heeft samengewerkt of samenwerking heeft gezocht (zoals bijvoorbeeld de leden van het NPDI, de Vienna Group, etc.). Eenzelfde benadering wordt gevolgd bij beantwoording van vraag 2.5.

5.5 Doeltreffendheid

Op basis van de beleidsreconstructie zijn de Nederlandse doeleinden en prioriteiten voor de verschillende beleidsterreinen geïdentificeerd. Tegen deze achtergrond wordt, mede op basis van de antwoorden op de onderzoeksvragen over partners en instrumenten, bekeken wat Nederland binnen de verschillende internationale fora heeft gedaan om deze doelstellingen te realiseren. Geanalyseerd wordt ook welke specifieke uitkomsten er zijn bereikt en hoe die zich verhouden tot wat Nederland voor ogen had. Speciale aandacht wordt besteed aan het proces van consultaties, informatie-uitwisseling, en afstemming op het niveau van de verschillende EU werkgroepen m.b.t. het exportcontrolebeleid voor het Midden-Oosten. Voor de analyse wordt gebruik gemaakt van Kamerstukken, het Berichtenverkeer, dossiers, statements (van Nederland en de EU), officiële verslagen van conferenties en interviews met medewerkers van het ministerie van BZ, van de EU en van een selectie van andere landen en van de betrokken VN organisaties. Waar nodig zal wetenschappelijke en 'grijze' literatuur worden gebruikt.

Op het beleidsterrein van operationele doelstelling 2.3 draagt Nederland verder bij aan internationale organisaties zoals IAEA en OPCW. Deze bijdragen zijn enerzijds een verdragsrechtelijke verplichting, anderzijds gaat het om organisaties die bijdragen aan de realisatie van de doelstellingen van het Nederlandse beleid. De behaalde resultaten van deze organisaties worden geanalyseerd en op basis daarvan wordt gekeken of deze stroken met de Nederlandse beleidsintenties. Inzicht wordt gegeven in de rol en activiteiten van OPCW en IAEA ten aanzien van respectievelijk het chemische wapenprogramma in Syrië en het nucleaire programma van Iran en de resultaten die de organisaties daarover rapporteren. Voor de analyse wordt gebruik gemaakt van de rapportage van de betrokken organisaties (jaarverslagen, specifieke rapporten over de prioriteiten van de BD, etc.), aangevuld met wetenschappelijke en 'grijze' literatuur en met interviews met stafleden van de organisaties, medewerkers van het ministerie van BZ, van de EU en van een selectie van andere landen.

De vragen m.b.t. de doeltreffendheid van het exportcontrolebeleid worden beantwoord op basis van de beleidsreconstructie van dit onderdeel:

Ten eerste wordt voor een selectie van vergunningsaanvragen bestemd voor landen buiten de EU en de NAVO+ lidstaten bekeken of deze alleen worden gehonoreerd indien zij de toets aan de EUGS-criteria hebben doorstaan en of de controle op eindgebruik effectief plaatsvindt. Hierbij staan de volgende aspecten centraal (i) welke EUGS-criteria zijn gebruikt bij toekenning/afwijzing van aanvragen in de loop der jaren; (ii) de basis die wordt gebruikt bij hantering van deze criteria; en (iii) de argumenten die daarbij werden gebruikt in relatie tot deze criteria en de consistentie waarmee deze argumenten zijn gehanteerd en de redenen voor verandering daarbij.

Ten tweede wordt gekeken naar de opvolging die door andere EU-lidstaten wordt gegeven aan Nederlandse *denials* en aan de *denials* van die lidstaten door Nederland. Basis voor de analyse zijn in eerste inleg de jaarrapportages over de uitvoering van het exportcontrolebeleid. Verder zullen relevante dossiers worden bestudeerd. Het gaat hierbij om dossiers van verleende exportvergunningen met een waarde hoger dan EUR 2 miljoen waarover de Tweede Kamer sinds 2011 wordt geïnformeerd (KST 22054-181, 2011). Voor de jaren 2009-2011 zal een selectie van dossiers van soortgelijke omvang worden bestudeerd. Ook van de *denials* uit de periode 2009-2016 zal een selectie van dossiers worden bestudeerd; daarbij zal aandacht worden besteed aan consultaties op EU-niveau en het issue van *undercutting*. Aanvullende interviews zullen worden gehouden met betrokkenen uit de gehele keten van de exportcontrole, zoals beschreven in paragraaf 2.2. Een soortgelijke benadering wordt gevolgd voor een selectie van exportaanvragen voor dual-use goederen. De vergelijking met andere EU-lidstaten wordt gebaseerd op bestaande EU-rapportage, de rapportage van de individuele lidstaten, en de literatuurstudie. Waar nodig zal de analyse worden aangevuld met wetenschappelijke en 'grijze' literatuur.

De analyse zoomt verder in op de uitkomsten van het exportcontrolebeleid ten aanzien van Egypte en Jemen/Saoedi-Arabië/de VAE. Deze analyse geeft details over aangehouden aanvragen, geweigerde vergunningen, gerealiseerde verkopen en de eindbestemming daarvan en de wijze van beoordeling van vergunningsaanvragen op dezelfde manier als hierboven geschetst. De analyse wordt afgezet tegen wat was overeengekomen op EU-niveau en het beleid van een selectie van andere EU-lidstaten en de uitvoering daarvan. De analyse gebeurt op basis van alle aanvraagvergunningen en *denials*, plus het proces van sondage.

Voor onderzoek naar de mogelijke effecten van het beleid zullen interviews worden gehouden met vertegenwoordigers van het bedrijfsleven. De focus zal daarbij liggen op de eerder genoemde selectie van landen in het Midden-Oosten.

5.6 Doelmatigheid

Bij beantwoording van de doelmatigheidsvraag wordt zo inzichtelijk mogelijk gemaakt wat de personele inzet bij het exportcontrolebeleid is geweest. Dit betreft de personeelsinzet door de gehele keten (zie ook paragraaf 2.2). Dataverzameling vindt plaats op basis van dossierstudie en interviews. Het recente rapport van de Audit Dienst Rijk (ADR) over het proces van vergunningverlening voor strategische goederen en diensten vormt hiervoor een belangrijke bron.

De Nederlandse inzet op doelmatigheid bij IAEA en OPCW gebeurt op basis van interviews en analyse van Nederlandse (en EU) statements tijdens de bijeenkomsten van deze organisaties en de verslagen daarvan. Ook worden financiële rapporten, accountantsrapporten en jaarverslagen bestudeerd.

Tabel 5.1 Samenvatting bronnenoverzicht

	Onderwerpen				Doelen			
	Exportcontrole- en wapenexportbeleid	ATT	IAEA en het NPT	OPCW en de CWC	Reconstructie beleid	Beleidssterrein en bijbehorende uitgaven	Doeltreffendheid	Doelmatigheid
Bureau- en literatuurstudie								
Documentatie, rapportage en dossiers van BZ	X	X	X	X	X	X	X	X
Documentatie andere ministeries en diensten	X				X	X	X	X
Berichtenverkeer	X	X	X	X	X	X	X	X
Wetenschappelijke en 'grijze' literatuur	X	X	X	X	X	X	X	
Documentatie Europese Unie	X	X	X	X	X	X	X	
Documentatie VN instellingen	X	X	X	X	X	X		
Interviews								
Medewerkers BZ ⁶⁹	X	X	X	X	X	X	X	X
Medewerkers ambassades/PVs	X	X	X		X	X	X	X
Medewerkers andere Nederlandse ministeries en diensten	X				X	X	X	X
Medewerkers bedrijfsleven	X					X	X	X
Medewerkers maatschappelijke organisaties	X		X		X	X	X	X
Medewerkers kennisinstellingen	X		X	X	X	X	X	X
Medewerkers EC, EDEO, Raadswerkgroepen, EU Delegaties Genève, Wenen, NY	X	X	X		X	X	X	X
Medewerkers VN instellingen (VN New York, UNODA, UNIDRI, IAEA, OPCW)		X	X	X	X	X		
Medewerkers ministeries van BZ van NPDI lidstaten			X		X	X	X	X

5.7 Beperkingen

Zoals paragrafen 3.1 en 3.2 duidelijk maken noopt de breedte van het beleidsterrein dat operationele doelstelling 2.3 bestrijkt tot het aanbrengen van focus in de BD. De aangebrachte focus zorgt voor een goede illustratie van de diversiteit van de Nederlandse inzet op uiteenlopende terreinen en voor dekking van ongeveer 65% van de onder operationele doelstelling gedane uitgaven.

De BD concentreert zich op de rol van het ministerie van Buitenlandse Zaken. Voor zover andere Nederlandse instellingen bij het beleid zijn betrokken gaat het specifiek om hun relatie met BZ. Een evaluatie van het optreden van andere hoofdspelers wordt niet verricht.

Het is onvermijdelijk dat persoonlijke interpretaties en meningen van geïnterviewde stakeholders een belangrijke input voor de BD vormen. Getracht zal worden de informatie zo veel mogelijk te objectiveren door triangulatie onder de geïnterviewde personen onderling en met andere bronnen (zoals de wetenschappelijke en 'grijze' literatuur waarvan melding is gemaakt).

⁶⁹ Waar medewerker staat wordt ook bedoeld voormalig(e) medewerker(s).

In de verschillende fora waarin Nederland opereert op het terrein van ontwapening, wapenbeheersing, non-proliferatie en het wapenexportbeleid doet het dit zelden alleen. In plaats daarvan maakt Nederland vaak gebruik van verschillende formele en informele samenwerkingsvormen met andere, niet noodzakelijkerwijs *like-minded*, landen. Het gevolg hiervan is dat attributie van de Nederlandse diplomatieke inzet⁷⁰ aan eventuele veranderingen of het meten van Nederlandse invloed lastig zijn. Dit wordt mede veroorzaakt door het feit dat het gaat om tamelijk diverse dossiers waarin spectaculaire ontwikkelingen slechts sporadisch voorkomen en incrementele veranderingen zonder duidelijk gemarkeerd eindpunt eerder regel dan uitzonderling zijn. Dit geldt minder voor het exportcontrolebeleid waarbij Nederland, binnen de in EU en VN afgesproken marges, een eigen, nationale verantwoordelijkheid heeft.

Het Nederlandse beleid wordt vooral gekenmerkt door al dan niet duidelijk omschreven intenties waarbij concrete doeleinden niet zijn vastgelegd. Dit is aan de ene kant begrijpelijk – gezien het gewicht van Nederland op het internationale toneel en de grote mate van afhankelijkheid van andere landen – aan de andere bemoeilijkt het een beoordeling voer doelbereik. In de BD ligt daarom de nadruk op wat is gedaan, welke redenering (interventiologica) daaraan ten grondslag lag, de middelen die zijn ingezet en coherentie van het gevoerde beleid.

---

⁷⁰ In de loop der jaren wordt o.a. gesproken over *contacten* en *samenwerking* met andere landen via diverse diplomatieke kanalen en in het kader van verschillende internationale verdragen; het *verkennen van gemeenschappelijke ideeën*; *steun aan* en het *initiëren* van interventies, VN resoluties en sancties; *lidmaatschap van bestuursorganen* en *informele groepen* van gelijkgezinden; *netwerken* met academici, *think tanks* en maatschappelijk middenveld; meedoen aan discussies en agendering; *assistentie* in bilateraal en multilateraal verband aan verdragspartijen om nationale wet- en regelgeving tot stand te brengen om verdragsverplichtingen adequaat na te kunnen leven.

6. Organisatie, product, planning en budget

6.1 Organisatie

IOB (inspecteur Paul de Nooijer en beleidsonderzoekers Kirsten Mastwijk en Jesper Saman) voert de beleidsdoorlichting uit. Er is een referentiegroep samengesteld die wordt voorgezeten door Wendy Asbeek Brusse (directeur IOB). De referentiegroep bestaat uit drie externe deskundigen (Dr. Christ Klep (universiteit van Utrecht en universiteit van Amsterdam), Dr. Niels van Willigen (universiteit Leiden) en Frank Slijper (PAX), vertegenwoordigers van de beleidsdirecties DVB/NW (Janneke Vrijland), DVB/Wapenexport (Max Valstar), IMH/ESG (Tanja Röling), en FEZ (Bert Vermaat) en een vertegenwoordiger van het Ministerie van Financiën (Barbara Jansen, IRF). Interne meelezers namens IOB zijn Bas Limonard, Tim Scheerder en Wendy Asbeek Brusse.

6.2 Product

Een digitaal Nederlandstalig eindrapport is voorzien, aangevuld met een Engelse samenvatting van de voornaamste bevindingen en aanbevelingen. Het rapport zal vergezeld van een kabinetsreactie aan de Tweede Kamer worden aangeboden.

6.3 Planning

De geplande oplevering van de BD is november 2017, zodat het eindrapport – vergezeld van een beleidsreactie – nog voor het eind van datzelfde jaar aan het Parlement kan worden aangeboden. Een gedetailleerde uitwerking van de planning wordt hieronder beschreven. Een planning van de werkzaamheden is opgenomen in tabel 6.1.

Tabel 6.1 Planning van de beleidsdoorlichting

	2016					2017								
	Okt	Nov	Dec	Jan	Feb	Ma	Apr	Mei	Jun	Jul	Aug	Sep	Okt	Nov
Vorbereiding														
Bespreken concept Tor														
Vaststellen ToR														
Literatuurstudie														
Selectie/aanstelling van onderzoekers														
Uitvoering														
Oplevering rapport														
Onderzoek														
Desk study														
Interviews														
Bezoeken														
Proces														
Intern meelezersoverleg														
Bijeenkomst referentiegroep														
Schrijven concept rapport														
Concept rapport														
Eindrapport														
Vaststellen eindrapport														

Bijlage 1 – Bronnen

- ah-tk-20102011-1672 (2011), Vergaderjaar 2010–2011. Aanhangsel van de Handelingen. Vragen gesteld door de leden der Kamer, met de daarop door de regering gegeven antwoorden 1672. Vragen van het lid El Fassed (GroenLinks) aan de minister van Buitenlandse Zaken en de staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie over Europese wapenexport naar Noord-Afrika.
- Auditdienst Rijk (2015), *Onderzoek Vergunningverlening strategische goederen en diensten*. Den Haag: Ministerie van Financiën.
- Chemical and Biological Weapons: Possession and Programs Past and Present: <http://www.nonproliferation.org/chemical-and-biological-weapons-possession-and-programs-past-and-present/> (geraadpleegd op 01/11/2016).
- Europese Commissie (2014), *Gedelegeerde Verordening (EU) Nr. 1382/2014 van de Europese Commissie van 22 oktober 2014 tot wijziging van Verordening (EG) nr. 428/2009 van de Raad tot instelling van een communautaire regeling voor controle op de uitvoer, de overbrenging, de tussenhandel en de doorvoer van producten voor tweëerlei gebruik*.
- IOB (2009), *Beleidsdoorlichting van het Nederlandse exportcontrole- en wapenexportbeleid*. Den Haag: Ministerie van Buitenlandse Zaken.
- Kile, S. N. & H. M. Kristensen (2016), *Trends in World Nuclear Forces*, SIPRI Fact Sheet, June 2016.
- KST 119600B (2008), 31700 V Vaststelling van de begrotingsstaten van het ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2009. Nr. 2 Memorie van Toelichting.
- KST 127858 (2009), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 144 Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.
- KST 130823 (2009), 22112 Nieuwe Commissievoorstellen en initiatieven van de lidstaten van de Europese Unie. Nr. 857 Brief van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.
- KST 133764 (2009), 22112 Nieuwe Commissievoorstellen en initiatieven van de lidstaten van de Europese Unie. Nr. 893. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.
- KST 134207 (2009), 26150 Algemene Vergadering der Verenigde Naties. Nr. 77 Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en voor Ontwikkelingssamenwerking.
- KST 137523 (2009), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 154 Verslag van een Algemeen Overleg.
- KST 141346 (2010), 32187 (R 1902) Goedkeuring van het op 30 mei 2008 te Dublin totstandgekomen Verdrag inzake cluster munitie (Trb. 2009, 45) Nr. 6. Nota naar aanleiding van het verslag.
- KST 22054-146 (2009), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 146. Lijst van vragen en antwoorden.
- KST 22054-160 (2010), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 160 Lijst van vragen en antwoorden.
- KST 22054-164 (2011), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 164. Verslag van een algemeen overleg.
- KST 22054-177 (2011), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 177. Verslag van een schriftelijk overleg.
- KST 22054-181 (2011), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 181. Motie van het lid Voordewind c.s.
- KST 22054-190 (2012), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 190 Verslag van een algemeen overleg.
- KST 22054-200 (2012), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 200. Verslag van een algemeen overleg.
- KST 22054-203 (2012), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 203. Verslag van een algemeen overleg.
- KST 22054-210 (2013), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 210 Lijst van vragen en antwoorden.
- KST 22054-211 (2013), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 211. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.
- KST 22054-216 (2013), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 216. Verslag van een algemeen overleg.
- KST 22054-220 (2013), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 220. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.
- KST 22054-230 (2013), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 230. Verslag van een algemeen overleg.
- KST 22054-235 (2013), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 235. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.
- KST 22054-242 (2014), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 242. Verslag van een algemeen overleg.
- KST 22054-249 (2014), 22054 Wapenexportbeleid. Nr. 249. Brief van de ministers voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en van Buitenlandse Zaken.

KST 22054-259 (2015), 22054 Wapenexportbeleid Nr. 259. Verslag van een algemeen overleg.

KST 22054-270 (2016), 22054 Wapenexportbeleid Nr. 270. Lijst van vragen en antwoorden.

KST 22054-274 (2016), 22054 Wapenexportbeleid Nr. 274. Verslag van een algemeen overleg.

KST 22112-1225 (2011), 22112 Nieuwe Commissievoorstellen en initiatieven van de lidstaten van de Europese Unie Nr. 1225 Brief staatssecretaris Economische Zaken, Landbouw & Innovatie, (Reactie op Groenboek exportcontrole *dual-use*goederen).

KST 22112-1859 (2014), 22112 Nieuwe Commissievoorstellen en initiatieven van de lidstaten van de Europese Unie Nr. 1859 Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 26150-102 (2011), 26150 Algemene Vergadering der Verenigde Naties. Nr. 102 Brief van de staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.

KST 26150-117 (2012), 26150 Algemene Vergadering der Verenigde Naties Nr. 117. Brief van de minister en staatssecretaris van Buitenlandse Zaken.

KST 26150-132 (2013), 26150 Algemene Vergadering der Verenigde Naties Nr. 132. Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking, 30 augustus 2013.

KST 26150-139 (2014), 26150 Algemene Vergadering der Verenigde Naties Nr. 139 Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking.

KST 26150-144 (2015), 26150 Algemene Vergadering der Verenigde Naties Nr. 144. Brief van de ministers van Buitenlandse Zaken en voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking.

KST 26150-88 (2010), 26150 Algemene Vergadering der Verenigde Naties Nr. 88. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 31271-19 (2015), 31271 Beleidsdoorlichting Buitenlandse Zaken Nr. 19. Lijst van vragen en antwoorden.

KST 32123-V-2 (2009), 32123 V Vaststelling van de begrotingsstaat van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2010. Nr. 2 Memorie van Toelichting.

KST 32123-V-81 (2010), 32123 V Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2010 Nr. 81. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 32500-V-2 (2010), 32500 V Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2011. Nr. 2 Memorie van Toelichting.

KST 33000-V-2 (2011), 33000 V Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2012. Nr. 2 Memorie van Toelichting.

KST 33400-V-2 (2012), 33400 V Vaststelling van de begrotingsstaten van het Ministerie van Buitenlandse Zaken (V) voor het jaar 2013. Nr. 2 Memorie van Toelichting.

KST 33694-1 (2013), 33694 Internationale Veiligheidsstrategie Nr. 1. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 33694-2 (2013), 33694 Internationale Veiligheidsstrategie Nr. 2. Lijst van vragen en antwoorden.

KST 33694-6 (2014), 33694 Internationale Veiligheidsstrategie Nr. 6. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 33783-1 (2013), 33783 Nucleaire ontwapening en non-proliferatie Nr. 1 Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 33783-15 (2015), 33783 Nucleaire ontwapening en non-proliferatie Nr. 15. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 33783-16 (2015), 33783 Nucleaire ontwapening en non-proliferatie Nr. 16. Brief van de minister van Buitenlandse Zaken.

KST 33783-20 (2015), 33783 Nucleaire ontwapening en non-proliferatie Nr. 20. Verslag van een algemeen overleg.

KST 33783-22 (2015), 33783 Nucleaire ontwapening en non-proliferatie Nr. 22. Verslag van een algemeen overleg.

- KST 33783-6 (2014), 33783 Nucleaire ontwapening en non-proliferatie Nr. 6. Lijst van vragen en antwoorden.
- KST 34103-3 (2015), 34103 Initiatiefnota van de leden Sjoerdsma en Servaes: 'Wapens en Principes, Ambities voor een geloofwaardig en geharmoniseerd wapenexportbeleid in Europa' Nr. 3. Brief van de ministers voor Buitenlandse Handel en Ontwikkelingssamenwerking en van Buitenlandse Zaken.
- Ministerie van Buitenlandse Zaken (2016), *Brief van de minister van Buitenlandse Zaken betreffende Burgerinitiatief 'Tekenen tegen kernwapens' (DVB/NW-056/16)*.
- Raad van de Europese Unie (2008), Gemeenschappelijk Standpunt 2008/944/GBVB VAN DE RAAD van 8 december 2008 tot vaststelling van gemeenschappelijke voorschriften voor de controle op de uitvoer van militaire goederen en technologie.
- Raad van de Europese Unie (2008), *Gemeenschappelijk Standpunt 2008/944/GBVB VAN DE RAAD van 8 december 2008 tot vaststelling van gemeenschappelijke voorschriften voor de controle op de uitvoer van militaire goederen en technologie*.
- Raad van de Europese Unie (2009), *Verordening (EG) Nr. 428/2009 van de Raad van 5 mei 2009 tot instelling van een communautaire regeling voor controle op de uitvoer, de overbrenging, de tussenhandel en de doorvoer van producten voor tweërlei gebruik*.
- Rovere, C. & K. A. Robertson (2013), 'Non-strategic nuclear weapons - The next step in multilateral arms control', *Strategic Insights* No. 62, Australian Strategic Policy Institute.
- SIPRI Arms Transfers Database: http://armstrade.sipri.org/armstrade/html/export_toplist.php (geraadpleegd op 17/08/2016). Staatsblad (2008), Nr. 252, 8 juli 2008; Besluit van 24 juni 2008, houdende regels ten aanzien van de in-, uit- en doorvoer van goederen voor tweërlei gebruik en militaire goederen (Besluit strategische goederen).
- Staatscourant (2011), Nr. 19960, 9 november 2011; Regeling van de Staatssecretaris van Economische Zaken, Landbouw en Innovatie van 28 oktober 2011, nr. WJZ/11134677, tot vaststelling van een herziene uitvoeringsregeling strategische goederen (Uitvoeringsregeling strategische goederen 2012).
- Triari (2016), *Nederlandse defensie- en veiligheidsgerelateerde industries 2016*, Eindrapport, Den Haag, 22 maart 2016.